

Tartu Ülikool
Filosoofia ja Semiootika Instituut

Epp Adler

Suhteolukorras osaleva inimese osalusdünaamika

Juhendajad:

Kalevi Kull

Siiri Tarrikas

Tartu 2025

Sisukord

Sisukord	2
Sissejuhatus.....	3
1. Inimese osade uurimiselt terviku uurimisse.....	8
1.1. Kogeva ja osaleva inimese puudumine.....	9
1.2. Semiootilise käsitluse lähtekohad	14
2. Dünaamilise ja kompleksse osaleva inimese mudeldamine.....	17
2.1. Inimene kui semiootiline olend.....	18
2.2. Suhteolukorras toimiva inimese struktuur	20
2.2.1. Minu keha – füüsiline elusolend ja organism	22
2.2.2. Mina ise - eristuv ja piiritletud isedus.....	24
2.2.3. Mina olen... - identiteedid	26
2.2.4. Minu ruum – unikaalne ja varjatud omailm.....	28
3. Osaleva inimese osalemisdünaamika.....	31
3.1. Osalemisolukord kui suhteolukord	32
3.2. Osalemisdünaamika mudel	35
3.2.1. Kaitsev ehk ellu jäämise eest hoolitsev olek/käik.....	38
3.2.2. Hoidev ehk sotsiaalse kuulumise eest hoolitsev olek/käik	39
3.2.3. Määratlev ehk samastuva eristumise eest hoolitsev olek/käik.....	41
3.2.4. Avatud ehk avarduva saamise ja maailma mitmekesise kogemise olek/käik.....	42
3.3. Mudeli ja vaatenurga kasutatavus	46
Kokkuvõte.....	48
Kirjandus	52
Summary	57

Sissejuhatus

Progress, efektiivsus, süsteemsus, kvalifitseeritus, tulemuslikkus, jõukus, hea elu ja selle kõige mõõdetavus vms. Ühiskondlik passiivsus, polariseerumine, läbipõlemine, kõrge stressitase, süsteemidest välja langemine, füüsilise ja vaimse tervise probleemid, suhte- ja suhtlusprobleemid, kohanemiskasutused vms. Esimene loetelu kajastab justkui mingeid ideaale, kuidas ühiskondlikud struktuurid võiksid toimida ja mille poole püüelda. Teise loetelu määratlemine on keerulisem. Neid saab vaadata mitmeti – näiteks kui ühiskondlike probleemide põhjustajaid, kui ideaalide saavutamise takistajaid või kui nõrkade inimeste probleeme, kes ei sobitu ega saa hakkama ja kelle eest hoolitseb sotsiaal- või meditsiinisüsteem. Samas asendades nad paremini sobituvate, tugevamate ja vastupidavamate lahendustega (inimesed või mitte-inimesed), kes toimivad ideaalide tingimustes paremini ja aitavad neile kaasa.

Alternatiivne variant on käsitleda neid kõiki eluolukordadega suhestuvate inimeste endi loodud üldistatud märkide ja järeldustega, mis aitavad elus ja ühiskonnas toimuvat dünaamilist ning kompleksset paljusust kategoriseerida, korrastada ja korraldada, et sellega oleks võimalik edukalt hakkama saamiseks suhestuda. Edukas hakkama saamine võib tähendada nii aktiivset, vaba, julget ja loovat panustamist, kui end kaitsvat osalemist, mis võib väljenduda näiteks passiivsuse, vaikimise, võitlemise, loobumise või lahkumisena. Kõik nad võivad olla ühe ja sama isiku või rühma semiootilised tööriistad olukordade lahendamiseks. Tööriista valik sõltub konkreetse üksikisiku poolt antavatest tähendustest ja tehtavatest järeldustest, mis tehakse tema varjatud, kompleksse ja dünaamilise maailma kohtumisel teda ümbritseva välise maailmaga. Inimese väliselt nähtavat ja teise poolt tajutavat väljendust nimetan siin töös üldistatult käitumiseks, mille kohta saab öelda, et tajutud ja täheldatud käitumine on alati vaatleja tõlgendus või hinnang toimuvale ning samaaegselt märk millestki, mis toimub vaadeldava siseilmas. Vaatlejana puudub teise sisemisele maailmale ja tema märkide kompleksile ligipääs, kuid see mõjutab suhteolukordades asetleidvat üksteist mõjutavat kogemuste jada, kus iga osaleja vastab tajutule tulenevalt oma tõlgendustest.

Käesolevas uurimuses käsitletakse suhteolukordades osalevat inimest ja tema osalemisdünaamikat. Uurimisküsimused on:

Kuidas mõista suhteolukorras osaleva inimese varjatud maailma ja sellega arvestada, olukorras, kus sellele puudub vahetu ligipääs, kuid see mõjutab kõike olukorras toimuvat?

Kas on üldse võimalik mudeldada inimese osalemist selle dünaamilist ja kompleksset olemust säilitades?

Varjatud maailmaga osalevale inimesele lähenetakse selles töös temaga suhtes oleva teise vaatenurgast, näiteks õpetaja, juhi, kolleegi, õppija, et püüda kirjeldada osaleva inimese väliselt vaadeldava käitumise esile kutsunud mehhanisme ja seega avardada käitumiste tõlgendamise ja nendega suhestumise võimalusi. Uurimistöös ei analüüsita psüühika mehhanisme ennast ega inimest ühiskondlikes rollides.

Suhteolukorras peetakse kõiki teiste inimestega otseselt või kaudselt seotud olukordi, mida siin töös vaadeldakse semiootiliste väljadena, kus toimub suhestumine, tõlgendamine ja kogemine. Töös kasutatakse teadlikult sõna inimene, kuna autori hinnangul esindab see kõige paremini uuritava paljusust ja samas konkreetsust. Isik või persoon oleksid antud töö raames liigselt määratlevad. Subjekt või agent liiga abstraktsed ja üldistavad. Inglise keelne termin *self* tõlgitakse eesti keeles iseduseks, mis pärineb psühhoanalüüsi valdkonna eestikeelsetest tõlgetest ja autori hinnangul esindab paremini fenomeni protsessilisust.

Inimest käsitletakse antud uurimuses kui elusat organismi, agentset semiootilist olendit, kes on oma varjatud maailmalise maailma keskpunktis seisev subjekt ja alatise suhtes ümbritseva keskkonnaga, mida ta märkide abil tähendustab, loob, kujundab ja muudab. Tema käitumine ei ole kunagi täiesti autonoomne ja vaakumis tekkiv nähtus, vaid on alati sotsiaalselt asetunud vastus millelegi (Hendlin 2020: 52). Selline lähenemine viitab, et inimpsüühika on semiootiline protsess ja inimese kogemus on alati märkide vahendatud (Tateo 2018: 2). Semiootilised protsessid on isikukesksed, mis tulenevad tema sisemistest ajenditest ja suhtest ümbritseva keskkonnaga. Loodavatel märgisüsteemidel ei ole ilma elusolendita iseseisvat elu (Mey, Mruck 2017: 350).

Uurimistöö on inspireeritud autori praktilistest kogemustest töös noorte ja täiskasvanud õppijatega õpetaja ja coachina. Inimeste toetamise ja arendamise kogemused on tekitanud vajaduse teooriate ja praktika järele, mis lähtuksid inimesest endast ja hoiaksid tema kui aktiivse, agentse ning unikaalse subjekti kesksel kohal ning aitaksid suhestuda tema reaktsioonide ja käitumistega nii, et avatud ja julge osalemine ja avardav õppimine jääksid võimalikuks ka keerulistes eluolukordades. Sellise teooria otsimise on ajendanud autori tähelepanek, et õpetaja- või teiste inimesi toetavate ja arendavate ametite väljaõppes kasutatud teooriad ja mudelid justkui ei sisalda tervikuna toimivat inimest ja keskenduvad heal juhul inimeste osadele või puudutavad ainult konkreetseid funktsioone. Näitena võib tuua kommunikatsiooniteooriad või inimese arengu mudelid, mis on teoreetiliste käsitlustena sobivad, kuid praktilises töös inimestega võivad osutada probleemide allikateks, sest ei sisalda tegelike suhteolukordade kompleksset ja dünaamilist paljusust. Suhteolukorras toimiva tegeliku inimese asemel lähtutakse justkui fantoominimesest (Petrilli 2013: 3), kes on mingite eeldustega. Ta juba on mingil tasemel, kohal, valmis osalema, teatud oskuste ja võimete või siis vastupidiselt ta seda veel ei ole ning teda hakatakse käsitletud teooria või meetodi abil alles sobivaks tegema. Tegelikus dünaamilises ja iseseisvalt tõlgendavate osalejatega suhteolukorras võib lähenemise teostaja sattuda hätta, kui osalevad teised ei vasta eeldustele või käituvad ootamatult ja arusaamatult. Neile elulistele olukordadele reageerimiseks puuduvad aga abivahendid, sest kasutatud mudelid neid ei sisalda. Nii otsitakse sageli inimestega seotud probleemidega abi psühholoogia valdkonnast, kuid nagu toob välja kultuuripsühholoog Jaan Valsiner, siis terviklik inimene ei ole klassikalise akadeemilise psühholoogia uurimisobjektiks (Valsiner 2005: 166). Käesolev uurimustöö soovib panustada eelpool kirjeldatud tühimiku täitmisse. Siin arendatud mudelid saavad toetada teiste teooriate kasutatavust kohtumistes elavate inimestega.

Uurimistöö teostamiseks püstitati järgmised eesmärgid:

- Tõsta esile ja teadvustada puuduva inimese probleemi.
- Osaleva inimese dünaamilist paljusust ja kompleksust säilitav mudeldamine.
- Osaleva inimese varjatud osalemisdünaamika mudeldamine.

Töö teoreetilise raamistiku loovad Jaan Valsineri kultuuripsühholoogia dünaamilise ja komplekse inimene-suhetes käsitlus; Luca Tateo märgielementide suhete mudel ja biosemiootilised käsitlused elusolendist, tema omailmast ning tema suhetest oma keskkonnaga.

Metoodiliselt on uurimustöö abduktiivne, kus empiirilised kogemused on esile kutsunud teooria otsimise vajaduse (Valsiner 2009: 108). Töö materjal ja alguspunkt on autori isiklikult ja professionaalse tegevuse käigus tekkinud tähelepanekud ja kogemused suhteolukordades osalevatest inimestest ning nende olemise, suhtlemise ja tegutsemise põnev dünaamika. Samuti teistelt inimestelt kuulnud segadused ja probleemid, mis neil inimestega või inimeste rühmadega kohtudes esinevad.

Uurimistöös arendatud mudelid lähtuvad ja toetavad transformatsiooni fookusega metodoloogiaid, mille eesmärk on kirjeldada funktsionaalseid tähenduskomplekse, mis võimaldavad või takistavad uuritava süsteemi erinevate olekute vahelist liikumist (Valsiner 2004: 159). Kuigi arendatavad mudelid pakuvad üldistatud käsitlemist suhteolukordades toimuvaks, siis nende eesmärk ja püüdlus on esindada võimalikult avaralt uuritava fenomeni variatiivsust, kvalitatiivset unikaalsust ja dünaamilist kompleksust (Valsiner 2003: lk 34).

Teises ja kolmandas peatükis kasutatakse osalemisdünaamika mudeli illustreerimiseks väljavõtteid noorte esseedest, kus nad kirjeldavad oma arengut. Materjal pärineb aastatel 2020-2021 MTÜ HeadEst korraldatud Eesti juurtega noorte eesti keele ja kultuuri laagritest. Tegemist on laagri lõpuesseedega teemal „Kuidas ma siin keelelaagris arenesin?“. Esseede autorid on vanuses 15-18 ja nad osalesid laagris Eestist päris osalejate ehk tuginoorena, kelle ülesanne oli toetada väliseestlastest osalejaid sõbrana ja keele- ning kultuuriõppes. Materjal sobib käesoleva uurimistöö toetamiseks eriti hästi, kuna esseede kirjutajad olid laagris korraga paljudes rollides ja seega esindavad siin käsitletud inimese dünaamilist paljusust. Nad olid laagris inimesena, kes korraga on juba valmis iseseisev isik, saamises (*becoming*) ja arenemises olev noor ning seaduse mõttes alaealine ja laps. Osalejana olid nad keerulises rollide paljususes - kõigiga võrdsed osalejad ja seega juhendajatele allujad ning juhendatavad, samas teistele keeleõpetajad, toetajad, juhendajad ja sõltuvalt grupis võetud ülesannetele ka juhid. Kõik need rollid vaheldusid igapäevaselt ja pidevalt. Esseede kirjutamise hetkel ei olnud plaanis neid uurimistöös kasutada. Praeguse uurimistöö käigus

on kõiki esseede autoreid materjalide kasutamisest teavitatud ja neil on olnud võimalus loobuda esseede sellisest kasutamisest.

Uurimistöö on jaotatud kolmeks osaks. Esimeses peatükis antakse kirjanduse ülevaade töö aluseks oleva puuduva inimese fenomenist, tutvustatakse uurimistöö semiootilist vaatenurka ja lähtekohta. Teises peatükis tegeletakse osaleva inimese kirjeldamise ja mudeldamisega. Kolmandas peatükis on fookuses osalemine ja osalemisolukord kui suhe, mille alusel pakutakse välja teises peatükis kirjeldatud inimese osalemisdünaamika mudel.

1. Inimese osade uurimiselt terviku uurimisse

“Loomad aetakse läbi labürintide ja nende poolt läbi jookstud tee fikseeritakse kurvide kaupa, justkui oleks tegemist raudteevaguniga. Loomade niinimetatud käitumist käsitletakse mehhanismi puhtobjektiivse muutusena. Loomsubjekti kohta ei ole niimoodi võimalik mitte midagi teada saada; kes ei küsi, ei saa ka vastust. Kõige olulisemad elulised seosed jäävad elusolendite käsitlemisel tühipaljaste objektidena selgusetuks. Olukord muutub paugupealt, niipea kui vaadelda iga looma tema maailma keskpunktis seisva subjektina.” (Uexküll 1931: 274)

Ise on paharet (Valsiner 2007: 257) ja kontekst on paharet (Valsnier 2011: 284). Nad ei ole selgelt tabatavad või pealtvaatajale üheselt hoomatavad nähtused. Ta küsib essee pealkirjas, kas ise paigutamine on kui võimatu otsimine või on see võimatus just võimalikkus? Võiks väita, et inimene on paljudes, justkui inimelu ja inimest puudutavates valdkondades (nt psühholoogia, pedagoogika, sotsioloogia, majandus vms.) taandatud osadeks, funktsioonideks või abstraktsioonideks just seetõttu, et ta on nii hoomamatult dünaamiline ja kihiline semiootiline fenomen, millele ei ole võimalik ligi pääseda (Valsiner 2006a: 76) või seda tervikuna käsitleda nii, et algne dünaamiline fenomen ei muutuks üheplaaniiseks ja staatiliseks representatsiooniks uuritavast fenomenist (Valsiner 2007: 257).

Probleem ei ole sellistes mudelites või teooriates kui sellistes, vaid selles kuidas neid kasutatakse ja milline tähendus neile antakse. Käesolev uurimistöö lähtekoht on arusam inimesest kui semiootilisest olendist. Inimapsüühika ja -tegevus on semiootilised (Valsiner 2005: 167), see tähendab märgilised, tõlgendatud ja tähendustatud. Seda on ka kogu teadustegevus, seal hulgas siin kirjutatavad mõtted ja selle uurimistöö ülesehitus.

Ühe semiootilise ise teooria looja Norbert Wiley asetab inimese iseduse teooriate olulisuse poliitika võtmesse. Ta väidab, et kõik poliitilised otsused tuginevad alati mingile iseduse teooriale (Wiley 1994: 2) ehk arusaamale mis või kes on inimene. Selline määratlus või identifitseerimine asetatakse mingisse ülesandesse ja suhtesse. Inimesega tehakse midagi ja poliitika annab õiguse või keelab seda teha. Inimeselt oodatakse midagi või keelatakse,

millegi tegemine. Inimese käsitus poliitikas määratleb väärtusliku inimese ja inimese väärtuse. Ajalooliselt näiteks rassiline või kuuluvushierarhia andis aluse maade kolonialiseerimisele, määratles inimeste õigused ja andis aluse sellele, mida inimesega võis teha. See aspekt rõhutab, et inimese ja iseduse käsitlusega kaasneb alati moraalne ning eetiline aspekt (Tonnessen 2009: 1798). Siin mainitud poliitika all ei peeta silmas ainult erakonnalist poliitikat riiklikul tasandil. See puudutab igat ühiskondlikku institutsiooni ja selle korraldamist, teiste seas näiteks perekonda, õppeasutusi ja kõiki teisi inimesi koondavaid asutusi.

1.1. Kogeva ja osaleva inimese puudumine

Tervikliku elusolendi, või siinse töö kontekstis inimese, puudumist elusolendeid ja spetsiifilisemalt inimest käsitlevates teadusvaldkondades on käsitlenud mitmed autorid. See on pika ajalooga teema, mille puhul sõltuvalt valdkonnast peetakse alguseks näiteks René Descartes'i või Charles Darwini töid.

Descartes käsitles inimest kui mõtlevat olendit ja loomi kui masinaid. Ta lõi selgelt eristuvad jaotused vaim ja keha ning kultuur ja loodus. See andis tõuke soovile inimese loomset osa eitada või see inimesest välja kasvatada (Hendlin 2020:58). Kartesiaanlikus dualismis tekib koheselt kompleksuse ja mitmekesisuse probleemi, sest inimeses alati olemasolev loomalik osa on vaja kuidagi lahendada. Eelduste kohaselt normaalne ratsionaalne inimene ei käitu „loomalikult ebaratsionaalselt“ ja seega tõlgendatakse ja kategoriseeritakse selline käitumine patoloogiana või normist erinemisena. Sellest omadusest tuleb vabaneda, see on vaja välja kasvatada, korrigeerida, varjata või kui muu ei aita, siis puudulik inimene eemaldada, et tagada asjade „loomulik“ jätkumine. Samas eirates, et see nn loomulikkus on inimeste endi loodud hüperüldistatud märk, mille puhul märgi väli on laienenud nii suureks, et see ongi omandanud nähtuse ainulise tähenduse (Valsiner 2024: 110). Biosemiootik Kalevi Kulli hinnangul on kartesiaanlik vaimse ja elutu lahusus kõige sügavam bioloogia probleem, mis mõjutab bioloogiliste fenomenide käsitlemist (Kull 2011: 155).

Bioloogi ja ühe kaasaegsele biosemiootikale aluse panijaid Jakob von Uexküll vaates oli alates Darwinist bioloogide püüdlus jätta kõrvale elusolendite tajupool ja tegeleda üksnes nende mõjupoolega. Uuritavast elusolendist sai juhuslik, puht mehaaniliselt ja täiesti plaanivabalt kulgevate massimõjude saadus (Uexküll 1934: 185). Selline lähenemine laienes ka inimese uurimisele. Radikaalne biheiviorism taandas elusolendid rottideks ja tuvideks ning hiljem ka tudengiteks (Valsiner 2005: 165), kelle uurimise tulemusena saadud andmed üldistati kõiki isendeid ja liike esindavateks teadmisteks. Kuigi Uexküll arvas või lootis, et tema tegutsemise ajaks oli selline lähenemine juba põhimõtteliselt muutunud ja loomade kohta ei küsitud enam “Kuidas suunab sind välismaailm?”, vaid hoopis “Mida sa välismaailmast tajud ja kuidas sa sellele vastad?”, siis ilmselt ei laienenud selline lähenemine kõikidesse elusolendideid puudutavatesse ja uurivatesse valdkondadesse. Markoš ja Švorcová märgivad, et bioloogia mudelid kipuvad endiselt tuginema arusaamale, et organismid on konservatiivsed ja suhteliselt stabiilsed nähtused (Markoš ja Švorcová 2020: 34).

Psühholoogiateadus on eemaldanud oma uurimisobjekti inimsuse, näiteks tahtlikkuse, ettekujutusvõime, religioossed tunded, intra- ja intersubjektiivsed dünaamilised suhted (Valsiner 2005: 166; Valsiner 2007: 258). Kultuuripsühholoog Jaan Valsiner nimetab psühholoogiat semio-müoopiliseks, kus teaduslikult tõestatud objektiivsuse ja valdkonna akadeemilise valiidsuse jahtimine on jätnud valdkonnast välja just selle, mida psühholoogiaga tavamõtlemises seostatakse või sellelt oodatakse. Inimene kui dünaamiline ja kompleksne tervik on asendunud fookusega teadvusele, käitumisele, kehakeemiale või arenguetappidele, mis Valsineri hinnangul on ühelt poolt sageli kehvasti kontseptualiseeritud ja teiselt poolt eiravad nende fenomenide semiootilisust (samas, 166). Inimese psüühika või maailma tähenduspõhisus ei kuulu psühholoogia kesksesse arusaama (Valsiner 2024: x). Muu hulgas eiratakse, et ka teadmiste aluseks olev laborihiir või inimkonda esindav üliõpilane on semiootilised konstruktsioonid (Valsiner 2005: 166). Ta peab psühholoogia peamiseks probleemiks naiivset usku, et inimese elementide uurimine või küsitlus-põhised meetodid esindavad tegelikus muutuvvas keskkonnas toimiva tervikliku organismi psüühikat (Valsiner 2007: 258). Kultuuripsühholoog Luca Tateo näeb psühholoogiat kui valdkonda, mis peab normatiivseteks vaimse elu aspektideks püsivust (*consistency*), ebakindluse (*uncertainty*) vähendamist, põhjuslikkust (*causality*) ja järjepidevust (*continuity*). Kuigi näiteks pinget, katkestusi või ebamäärasust peetakse küll psüühilise toimimise osadeks, siis

need on vaid tingimuste hetkelised muutused, mille juhtumise järel tuleb taastada süsteemi stabiilne ühtsus. Selline lähenemine on vastuolus igapäevaelus täheldatavaga, kus inimesed toimivad edukalt pealtnäha väga keerulistes tingimustes ja seisundites ning kohati kutsuvad ise neid pingelisi keerulisi olukordi esile ning tunduvad seda ka nautivat. (Tateo 2018: 1)

Sarnaselt psühholoogia valdkonnaga hindab stabiilsust või isegi staatilist arusaama inimesest ka pedagoogika valdkond. Seda on käsitlenud haridusteadlane Andrew Stables, kelle hinnangul mõjutab õpetamise ja õppimise käsitlemist nn arengulise valmisoleku türannia (Stables 2018b: 40), mille kohaselt alustuseks saadakse inimeseks ja seejärel ollakse (täielikult) inimesed. Enne seda ollakse justkui mitte-täielikud, keda on alles vaja täiendada ja kujundada. Stables toob illustreerimiseks näitena aristotelliku vaate lapsepõlvele, kui ajale, mil inimest haritakse ja mis on ettevalmistus stabiilseks täiskasvanu- või kodanikupõlveks. Täiskasvanuiga peetakse ajaks, mil elu ja ühiskondlik roll on suhteliselt stabiilsed ja mil inimese loomus või olemus on välja kujunenud ning väljendub tema lõplikus terviklikkuses. Lapsepõlv on ebastabiilsuse ja muutumise aeg, mil ta ei tea veel kes ta on ja teda tuleb alles juhendada, täiendada ja luua. Seevastu täiskasvanu identiteet on paigas, mistõttu sobib ta ka õpetama ja juhendama alles puudulikku, loodavat ning täiendatavat last. Sellesse lähenemisse kuuluvad kõikvõimalikud arenguetappe määratlevad inimkäsitlused, mida kasutatakse palju pedagoogilises, sotsiaaltöö, noorsootöö ja psühholoogilises väljaõppes ning praktikas. Need käsitlused pakuvad ühelt poolt piisavalt lihtsaid enda ja teise määratlemise võimalusi. Teiselt poolt võivad nad olla ka pinge ja ärevuse põhjustajateks, kui konkreetne siin-ja-praegu olev juhtum ei sobitu selgelt ühtegi teoreetilisse arenguetappi. Stables toob välja, et kuigi inimeste kogemused on alati erinevad, siis tihti on pigem lapsepõlv kindla ja stabiilse identiteedi aeg, ning hoopis täiskasvanuiga ebastabiilse, muutliku, vahelduva ja otsiva enesemääratluse aeg. Igal juhul on oluline näha lapsepõlve ja täiskasvanuiga mõlemat nii olemise ja saamise, kui muutuste ja stabiilsuse aegadena (Stables 2012: VII).

Arenguline arusaam inimesest on levinud ka argikõnes, kus vanus või roll justkui määratlevad valmisoleku loa või eelduse. Näiteks laps, kes vanuseliselt „veel ei tohiks“, aga juba teab, oskab või huvitub, nimetatakse varaküpseks või väikeseks vanainimeseks, kellelt vahel on ka „lapsepõlv röövitud“. Või teise näitena mingis segaduses olev täiskasvanu eeldab endalt või temalt eeldatakse, et ta peaks juba teadma ja olema kindel, sest on teatud vanuses,

on sooritanud mingid eksamid, läbinud vastavad koolid ja kursused või peaks juba olema piisavalt kogenud. Kummalgi juhul tuleneb usaldusväärne normaalsus üldistatud mudelist, mitte siin-ja-praegu kogeva inimese olukorrast ehk konkreetsest sündmusest ja tema alati kontekstuaalsetest ja sotsiaalselt asetatud vastustest .

Veel mõned näited puuduva inimese käsitlemisest erinevates valdkondades. Semiootik Susan Petrilli nimetab seda puuduvat inimsubjekti ja semiootilise praktika tegijat kummituseks või fantoomiks, kes justkui on kusagil taustal olemas, kuid kellest otseselt ei räägita (Petrilli 2013: 3). Tema näide pärineb semiootika valdkonnast - Umberto Eco jaoks oli semiootika subjektiks teema, protagonist või materjal, tänu millele ei olnud vaja tegeleda inimese enda suhtelisusega või tema bioloogilis-ajaloolis-sotsiaalse tingimuslikkusega. Inimese taandamist tekstideks ja muudeks materjalideks on välja toonud ka Jaan Valsiner.

Norbert Wiley täheldas, et Emile Durkheim'i sotsioloogia lõi aluse ühiskondlikule geneerilisele inimesele, milles kadus autonoomne individuaalne ise (Wiley 2014: 178). See geneeriline inimene arenes edasi matemaatiliseks, statistiliselt keskmiseks, algoritmiliseks inimeseks (Hendlin 2020: 50). Sellist inimest ei ole tegelikult olemas, kuid sellele tuginedes mudeldatakse ja luuakse inimesele sobivaid süsteeme ning tehakse otsuseid. Sarnaselt kartesiaanlikule puudulikule mõtlevale inimesele, loob ka statistiliselt keskmine inimene koheselt normist kõrvale kaldumise probleeme, mida on taaskord vaja kuidagi lahendada, et hoida alusmudeli pädevust, millest on saanud vastuvaidlematu hüperüldistatud märk (Valsiner 2024: 110). Majandusteadlase Richard H. Thaleri sõnul asustavad majandusmudeleid ilukirjanduslikud olendid nimega *homo economicus* või *Econ*, kes asendavad *homo sapiensi*. „Võrreldes Econite ettekujutatud maailmaga käituvad päris nimesed väga palju halvasti ja seega loovad majandusmudelid palju halbu ennustusi, mille võivad olla tõsised tagajärjed“ (Thaler 2015: 4). Nii Richard H. Thalerile kui teisele majandusteadlasele Daniel Kahnemannile omistati sel sajandil Nobeli majanduspreemia ebamäärastes oludes toimiva ja otsustava indiviidi toomise eest majandusteooriasse. Johannes I. Bakker on omakorda märkinud, et nii sotsioloogilises sotsiaalpsühholoogias kui psühholoogilises sotsiaalpsühholoogias on isedus, ühiskond ning nende omavahelised seosed nõrgalt kontseptualiseeritud (Bakker 2011: 193).

Teema lõpetuseks näide suhteolukordades toimimise kirjeldusest. „Seega leiame, et sotsiaalse situatsiooni edukaks identifitseerimiseks peab osaleja omama kommunikatsiooni võimet, osalemise võimet ja tahet, ja valmisolekut võtta positsioone ja rolle. Ta peab ka olema teadlik interaktsioonis aset leidvatest reguleerivatest mustritest ja oskama neid edukalt hallata. Kui ükski neist tunnusjoontest või nende kombinatsioon puudub, siis ei suuda indiviid sotsiaalset situatsiooni identifitseerida. Seetõttu, võib ta olla toimuvast reaalsusest teadmatu, kui see just ei esine formaalselt määratletud ja institutsionaliseeritud sotsiaalse situatsioonina.“ (Ruesch, 1972: 310) Selline kirjeldus ja ka teised kommunikatsioonimudelid võivad iseenesest hästi kirjeldada suhteolukorras toimise eelduseid ja elemente. Probleem tekib siis, kui sellised kirjeldused on aluseks tegelikes suhteolukordades osalevates etteaimamatute inimestega töötavate inimeste ettevalmistusele. Suhteolukorrad muudetakse üldistatult idealiseerituteks ja selgepiirilisteks. See loob ühelt poolt illusiooni, et suhteolukordade navigeerimiseks on vaja lihtsalt teha õiges järjekorras õigeid toiminguid, ning teiselt poolt tekitab valmisoleku illusiooni ehk seda saabki edukalt teha ainult siis, kui pädevused on juba piisavalt head. Mõlemal juhul jäetakse välja nii osalevate inimeste kui suhteolukorras toimuva dünaamiline kompleksus.

Kõik eelpool mainitud on pika ajaloo autoriteetsed uurimisvaldkonnad, mis on andnud oma panuse inimese ja tema maailma mõistmise ning selle korraldamisse. Inimest taandavate lähenemiste kommenteerijad toovad välja, et sellised käsitlused pole kaasa aidanud või on lausa takistanud tegutseva ja kogeva inimese kui tervikliku elusolendi tegevuste ja mustrite mõistmist. Produktiivsusest või tulemuslikkusest ajendatud taandamine ohverdab nii olendite elu austamise kui ka teadmised reaalsuse olemuse kohta, mis võib viia omailmade vaesestumiseni (Hendlin 2020: 50, Hendlin 2016: 102). Stables ütleb, et vaesestumise protsessile aitab kaasa ka institutsiooniliste eesmärkide liiga kitsas tõlgendamine (Stables 2018c: 47). Norbert Wiley järeldab oma reduktsionistlike iseduse mudelite analüüsist, et need on sageli düaadilised ehk neis puudub üks triaadilise märgimudeli element. Isedust ülendavates käsitlustes puudub märk ja alandavates tõlgendaja. Mõlemal juhul on puudu tegutsev persoon. Alandavates mudelites puudub persoon täielikult ja ülendavates mudelites asendub individuaalne persoon korporatiivse persooniga (Wiley 1994: 149).

Sõltumata uurimisvaldkondade traditsioonidest ja teooriate piiritlestest jäävad siin-ja-praegu toimivad luust-ja-lihast salajase omailmaga elusolendid alles. Nad on dünaamilised ja kompleksed, kes tunnevad, mõtlevad, kogevad, toimetavad ja navigeerivad tegelike interakteeruvate semiootiliste süsteemide segases keerukuses (Hendlin 2016: 107; Valsiner 2024: 1; Valsiner 2010: 50). See keerukus sisaldab alati ebamäärasust, katkestusi, ebakindlust (Tateo 2018: 1; Valsiner 2024: 7; Valsiner 2011: 311) ja omavahel konflikteid eesmärke (Stables 2018c: 51). Isegi kui see tegutsev inimene ja tema dünaamiline suhestumine pidevalt muutuva keskkonnaga on mitmekordselt kompleksed nähtused, mida on keeruline hoomata ja kirjeldada. Keerulisusele vaatamata on inimese dünaamilise toimimise analüüs ja kirjeldamine siiski vajalikud (Valsiner 2007: 258). Seda saab teha kõige paremini semiootiliste käsitluste kaasabil, sest semiootika ongi keeruliste tähendusloomeliste adaptiivsüsteemide uurimisvaldkond (Kull 2011: 153).

1.2. Semiootilise käsitluse lähtekohad

Elusolendite ennustamine ei ole võimalik, sest maailm on ennustamatu ja kaootiline, mitte vajaduspõhine, millest lähtuma hakata Nii arvas biosemiootik Jesper Hoffmeyer, kelle jaoks elusolendite ja nende maailma mõistmiseks vaja käsitlust, mis mahutab loovuse ehk selle, millega tegeleb semiootika (Rodríguez Higuera 2020: 129). Selline loovus sisaldab ja eeldab tähendusloomet ehk semioosi, mis omakorda eeldab kuidagi tekkivat ja olemasolevat tõlgendajat, kes seob tuleviku seisukohast olulisel moel omavahel siin ja praegu toimuva, organismi ja tema süsteemi(d). Organismide abivahenditeks nende seoste saavutamisel on semiootiliste tööriistade hierarhiad (märgid, tähendused, väljendatud tähendused vms.), mis aitavad neil oma tegevuste kontekstis toimuvat kogemuste voolu piiritleda ja suunata, et muuta oma tegevused õnnestunuks (Valsiner 2011: 311; Valsiner 2024: ix; Tateo 2021: 3).

Käesolevas uurimistöös aluseks on triaadiline märgimudel, milles märgi-kompleksi moodustavad objekt, märk (*representamen*) ja tõlgend (*interpretant*), mis loovad omavahel nelja tüüpi suhteid:

- a. Asendamine (*substitution*) – märk asendab objekti, mida ta esindab;
- b. Eristmine (*distinction*) – märk ei saa olla objekt, mida ta esindab;
- c. Ühendamine (*unification*) – märgi semiootiline loomine toob triaadilisse tervikusse elemendid, mis varasemalt ei pruukinud kokku kuuluda;
- d. Ajalisus (*temporality*) – semioos toimub pöördumatus ajas, kus miski muundub alati millekski muuks, mis omakorda muundub millekski muuks jne.

(Tateo 2018: 3; Tateo 2021: 6)

Semiootika tähendab märgilisust ja suhtelisust. Andrew Stables'i arvates saab semiootika kui elukäsitlus, mitte kui meetod, pakkuda hinnanguvaba aktiivse subjekti teooria, mis oleks vajalik alternatiiv passiivse, rakendusliku ja/või patoloogilise subjekti käsitlustele, mis on aluseks paljudes sotsiaal- ja ka haridusteadustes (Stables 2012: VIII). Petrilli näeb semiootilist uurimustööd kui instrumenti, mis võimaldab korraga käsitleda ja edendada nii üksikisiku unikaalsust kui tema koostööd laiema ühiskonnaga. Tema järgi on märgid inimest loovate instrumentide instrumendid, mis teeb märkide uurimise vältimatuks, kui on soov mõista isedust ja tema väljendumist või füüsilist ja kultuurilist keskkonda (Petrilli 2013: 159). Tonnessen rõhutab, et semiootiline mõtlemine on alati suhestuv mõtlemine, mis seob ja lähtub alati samaaegselt sisemistest ja välistest mehhanismidest ning nende koostoimest (Tonnessen 2010: 4). Semiootika valdkonna üks võimalus on suurendada tundlikkust olukordades toimivate teadvustatud, teadvustamata ja ka ootamatute semiootiliste kanalite paljususe suhtes (Hendlin 2016: 96).

Seesama võimalus on ka semiootika oht ja ohtlikkus, sest selline justkui piiritu kõige kaasamine võib tunduda kaosena, kus miski ei püsi selge ja konkreetse, sest väidetavalt kogeme me tegelikkust tõlgendatult. Tähtsused pole mitte faktid vaid hoopis kokkulepped. Kõik muutub justkui tehnilikuks, kuigi tegeliku elu kogemus on ju olemas, sest asju saab näha, kuulda ja katsuda. Tõlgenduslikkuse ja tajutud tegelikkuse suhte esile toomine, mõista aitamine ja rakendamine on semiootiku ülesanded ja võimalus, kui tal on soov aidata oma uurimisvaldkonnaga maailma mõtestamisele kaasa ja teha koostööd teiste uurimisvaldkondadega, mis ei pruugi olla veel avatud dünaamiliste fenomenide sellisele käsitlemisele. Semiootilist vaatenurka võib kergelt pidada liiga abstraktseks ja asja

keeruliseks tegevaks. Selline tunne võib huvi tekitamise ja avatud suhestumise asendada hirmu või vastumeelsusega ja rõhutatud sooviga jääda selgetesse piiridesse, mille semiootiline käsitlus võib vahel märkamatuks ja hinnanguliselt nimetada taandavateks ning duaalseteks vaatenurkadeks, mis justkui läheneb oma uurimisobjektile valesti. Siin tuleb mängu semiootikute ja kõikide teiste osalevate inimeste teadlikkus oma suhtlemisest, osalemisdünaamikast ning selle mõjust koostöö võimalikkusele. Seega on eelnev kirjeldatu juba üks näide, kuidas järgmistes peatükkides välja pakutud osaleva inimese ja osalemisdünaamika mudel saab aidata mõtestada potentsiaalselt ohtlikes või konfliktsetes suhteolukordades toimuvat, nendeks valmistuda ja kogetavale vastata moel, mis võiks hoida suhteolukorra avatuna.

2. Dünaamilise ja kompleksse osaleva inimese mudeldamine

Inimene on semiootiline olend, kelle kogemus on märkide vahendatud lõpmatu suhestumine teda ümbritseva keskkonnaga. Selline kirjeldus võib parimal juhul tunduda huvitavana või jääda abstraktseks ja segaseks mõtteks, mis ei aita edasi.

Kuidas luua üldistatud struktuurset arusaamist nii komplekssest ja dünaamilisest fenomenist nagu seda on inimene-suhetes ja veel nii, et see jätaaks kompleksse dünaamilisuse alles ning oleks ka piisavalt hoomatav, et olla inimese ja inimkogemuse mõistmisele abiks?

Jaan Valsiner kirjutab inimese mõõtmise probleemist, väites, et isedus ei ole avatud otseseks mõõtmiseks ja leiab, et iseduse empiiriliste uuringute tulemused loovad hoopis iseduse kõrvalprodukte, mis jätaavad ikkagi välja iseduse dünaamilise generatiivse funktsiooni (Valsiner 2017: 262). Wiley näeb samuti iga iseduse käsitlust (nii ajaline, dialoogiline kui semiootiline) eraldiseisvalt problemaatilisena. Ta pakub välja, et iga lähenemise eraldi analüüsimise ja korrigeerimise asemel võib vahel parema lahenduse anda erinevaid tahke käsitlevate lähenemiste ühendamine ja sünteesimine, moodustades nii suurema summa kui selle eraldiseisvad osad (Wiley 2014: 216). Selline ühendamine võimaldaks jätta alles kontseptsioonide erinevused, kuid nende seotus, kattuvus ja ühendus tekitaks võimaluse kirjeldada aegruumis asetleidvat protsessilisust. Omavahel võõraste terminite seostamisega saab kaasneda ka loovuse, leiutamise ja uuendamise potentsiaali avaldumiseks vajalik tõlgendusrisk (Petrilli 2013: 68). Nii saaks ehk tekkida uus kirjeldusviis, mis esindaks elusolendi varjatud maailma ja pakuks abivahendeid tema mõistmiseks ning temaga kohtumiseks *kohalikus ja olukordses kontekstis* (Hoffmeyer 2008: 256). Selline seostamine peegeldaks ka eelmises peatükis kirjeldatud märgielementide suhete tüüpe: asendamine, eraldamine, ühendamine ja ajalisus.

Käesolevas uurimistöös arendatud inimese kirjeldamise viis lähtubki eelnevast mõttest ehk kompleksust ja dünaamilisust säilitava kirjelduse loob olemasolevate kontseptsioonide ühendamine ja omavahelistesse suhetesse asetamine.

2.1. Inimene kui semiootiline olend

„Mistahes olendi – meie kaasa arvatud – kehalise elu semiootika osaleb ökosemiootiliste motiivide tantsus, [...] mis moodustab iga liigi jaoks tema erilise maailma. See maailm peab suunama looma tegevust selles vihjeid täis maailmas, mis seda looma ümbritseb ja mida see loom peab paratamatult ka targalt tõlgendama selleks, et elamist nautida.“ (Hoffmeyer 2008: 256)

Käesoleva uurimuses vaadeldakse inimest, kes kogeb (Valsiner 2011: 310) ja on suhetes (Valsiner 2006a: 71). Kogemine ja suhestumise akt (Valsiner 2007: 260) ei ole pelgalt inimese tegevused või karakteristikud, vaid on siinse inimese kirjelduse kohaselt tema olemuse ja maailmas olemise viisi kesksed elemendid. See semiootiline kogev-inimene on rõhutatult füüsiline organism ja kehastunud elusolend, kes on üks loomariigi ja laiema ökosüsteemi osa. Ta kuulub liiki *homo sapiens*, kes on nii põlvnevas, kaasnevas kui sümbiootilises suhtes teiste liikidega. Inimliigil on võrreldes teiste liikidega nii sarnasused kui eripärad. Ta pole „mingi bioloogilise *differentia specifica*’ga tulnukas“, vaid tema sümboolsed võimed kasutavad funktsionaalselt tüüpilist imetaja aju (Hendlin 2020: 53). Inimesele (tõenäoliselt) eripärast sümbolite rägastikku võiks pidada tema *semiootiliseks differentia specifica*’ks(samas), mis pakub nii korruga võimalusi või väljakutseid.

Inimene on elusolend, mis teeb temast automaatselt semiootilise olendi, kes toimib alati end ümbritsevas keskkonnas, kus kohtub teiste ehk mitte-iseendaga. Neis kohtumistes ta suhestub, orienteerub ja kogeb ning peab sellest kuidagi aru saama, et selles keskkonnas edukalt ja õnnestunult edasi tegutseda. Välise keskkonnaga kohtumine sisaldab alati ambivalentsust ja ebamäärasust, mille ületamine on kui protsessiline ja ajutine saavutus (Valsiner 2011: 311). Elusolendid kasutavad kogemuse tõlgendamiseks märke. Tõlgendamiseks on vaja tihedas omavahelises seotuses kahtlust, võimaluste samaaegset olemasolu, määratlematust, teise vahetut olemasolu/kohalolu ja valikut (Kull 2020). Valikute olemasolu organismi elutegevuses on üks semiootilise eneseregulatsiooni tekkimise eeltingimus (Valsiner 2024: 7), muidu oleks tegemist anorgaaniliste automaatsete

reaktsioonidega. Selline tulevikuvaateline tähendusloome eeldab agentsust, millega kaasneb mingi püüdlus ja tahtlikkus (Valsiner 2011: 312). Elusolendi agentsus viitab organismide võimele tõlgendada märke ja teha lõpptulemusele suunatud valikuid ja tegevusi, mis soodustavad õnnestumist ja väldivad liigset kahju, mida võiks kokkuvõtvalt nimetada organismi enesesäilitamisele suunatud tõlgendustegevuseks (Suryna 2014: 24). Tähenduste kasutajatena suudavad ka kõige lihtsamad organismid ehk semiootilised olendid teha vahet sellel, mida nad vajavad ja mis on neile ebaoluline või kahjulik. See tähendab, et elusolendid on eneseviitelised, tulevikuvaatelised, neil on ajalugu ja nad reageerivad ümbrisevale selektiivselt (Hoffmeyer 1996: 51). Juba Uexküll rõhutas, et elusolendite puhul on põhjuslikkusest olulisem tähenduse küsimus, sest elusolendi tegevusi juhivad alati tema minatoonid (Uexküll 1940: 328). Seega võib anda rohkem infot küsimus “mida see talle tähendada võis?”, kui “mis seda põhjustas?”. Kausaalsuse otsimine võib küll olla kasulik, kuid on alati piiratud (samas).

Eluprotsessid ja elu fenomenid on loomult kommunikatiivse, mis tähistab enam kui vahetut teadete edastamist või mõtete jagamist. Selline fundamentaalne suhtepõhisus tähendab, et elunähtused on seesmiselt mittetäielikud ja nad on seotud millegi puuduolevaga (Kull 2011: 162), olgu selleks õhk, vesi, valgus, toit, kaaslased, kodu, informatsioon vms.

Eelnev kirjeldus toob välja, et elusolendid tegutsevad keskkonnas, mida iseloomustab määramatus, paljusus ja pidev valikute rohkus. Seda kõike on vaja kuidagi korraldada, et selles navigeerimine muutuks tulevikuvaateliselt võimalikuks. Siin tulebki mängu aktiivne ja tahtlik elusolend, kes loob ennast ja ümbritsevat maailma märgi hierarhiate (Valsiner 2011: 313) abil, mida ta pideval loob, hooldab, teeb ringi või eirab (Tateo 2021: 3; Mey, Mruck 2017: 350). Selline elu ja märkide korraldamise vajadus on omane kõikidele elusolenditele. Inimese eripära on, et tal ei ole instinktiivset ja fikseeritud isedust või maailma, mis annab talle justkui piiramatu avatuse ja võimaluste välja seda kõike ise kujundada (Berger, Luckmann 2018: 65). Seesama piiramatus ja avatus on ka sisemiste pingete allikas, mis paneb inimest seda avarust piiritlema ja looma teatavat suletust. Nii võib öelda, et inimene toimetab välises ja sisemises määratlematuses, mida on vaja kuidagi korraldada, leida pidepunkte ja balansseerida avatuse ning suletuse vahel. See tõstatab ka olulise küsimuse, et kumb on ökonoomsem ja energiasäästlikum, kas avatuse või suletusega toime tulemine? Suletus

justkui eemaldab määramatuse, kuid tulenevalt eelnevast kirjeldusest nähtub, et suletus on märkide abil konstrueeritud ja seega vajab ülalpidamiseks samuti energiat, sest see loodud suletus toimib jätkuvalt sisemise olemusliku avatuse ja välise keskkonna paljususe tingimustes.

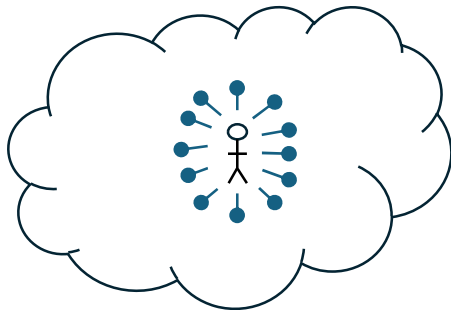
Sellise olukorra tõttu kasutab Jaan Valsiner inimese kohta nimetust sõltumatu sõltuv (Valsiner 2008: 275). See on oluline termin, et ületada filosoofias ja ka psühholoogias leiduvat duaalset loodus vs kasvatus (*nature-nurture*) vaidlust ja lisab kolmanda variandi, et inimene on nii loodus kui kasvatus. Kõik organismid on oma keskkonna suhtes sõltuvalt sõltumatud, mis tähendab, et iga iseseisva tegevuse taustal on alati sõltuvus keskkonnast. Keskkond võimaldab organismil välja arendada suhteline autonoomia, mille tulemusel saab ta omakorda keskkonda mõjutada ja muuta, kuid see autonoomia aluseks on alati keskkond. Seda mõistet saab rakendada nii füüsilise keskkonna kui sotsiaalse ja psüühilise keskkonna puhul. Iseseisva, toimetuleva ja julge inimese kasvamiseks on vaja piisavalt toetavat ja võimaldavat füüsilist- ning inimkeskkonda. Näiteks emakeele omandamiseks ja iseseisvaks kasutamiseks on vajalik seda keelt rääkivad teised.

Kuigi inimene tegutseb alati keskkonnas ja suhteolukordades, siis tema tegevused on individuaalsed ja tegija vaates eneseregulatiivsed (Valsiner 2013: 161), sest tulenevad konkreetse organismi loodud märgisuhetest ja tõlgendustest. Isegi kui elusolendi üldise struktureerituse alused on samad, siis märkide tõlgendamise, tegevuste ja valikute individuaalsus jätab kõikidesse olukordadesse alati alles mitmekesisuse ning varieeruvuse (Valsiner 2011: 313).

2.2. Suhteolukorras toimiva inimese struktuur

Suhtedünaamika mõistmiseks on alustuseks vaja mõista, kes üldse suhtlemises osalevad. Kuna selle töö konteksti sobivat suhtleva inimese mudelit ei õnnestunud leida, siis oli vaja see luua võttes appi semiootika kirjanduses käsitletud juba olemasolevad kontseptsioonid.

Suhteolukorra seisukohast saab inimese struktureerida neljaks tasandiks – kehastunud organism, eristuv ja piiritletud ise, identiteedid ja isiklik maailm (joonis 1). Neist tasanditest täiesti eraldiseisvalt rääkimine ei ole tegelikult võimalik. Nad kõik osalevad tihedalt ja dünaamiliselt läbipõimununa olukorra kogemises, eneseregulatsioonis ja suhteakti konstrueerimises. Kuigi neid saab esitleda ja esitletaksegi hierarhiliselt ja tasandiliselt, siis see ei ole staatiline hierarhia, kus positsioon määrab tähtsuse järjekorra. Pigem on tegemist üksteist toetavate kihtidega, kus toetamine toimub nii sisse- kui välja suunaliselt.

- KEHASTUNUD ORGANISM
- ERISTUV JA PIIRITLETUD ISEDUS
- PALJUD IDENTITEETID
- ISIKLIK OMAILM

Joonis 1 - Suhteolukorras toimiva dünaamiliselt struktureeritud inimese neli tasandit

Nende tasandite olemasolu parimad vihjed ja tõestuse leiame sellest, kuidas inimesed neile keeleliselt ja käitumuslikult viitavad, mis näitab, et nad on selgepiiriliselt tajutavad üksused.

Kehastunud organism on „Minu keha“, mida kaitstakse erinevate kehaasendite ja väljendustega. Keha kahjustamise (enda või teise) abil on võimalik kahjustada inimest ennast.

Eristuv ja piiritletud isedus väljendub lausega „Mina ise“, mida võib seostada lastega, kuid seda kasutavad erinevas sõnastuses kõik inimesed, kelle eest hakatakse tegema midagi, mida ta tahaks pigem ise teha. Nii esindatakse ja seistakse selle salapärase iseduse olemasolu eest või just lastakse teisel teha, kui see tundub mingil kujul kasulikumana.

Identiteedid väljenduvad ennast määratlevates ja kirjeldavates lausetes, mis algavad sõnadega „Mina olen...“ või „Mina ei ole ...“.

Isikliku maailma eest seistakse lausetega „Mitte nii lähedale“, „See on minu ruum“, „Anna mulle ruumi“ vms. See ruum võib tähistada nii füüsilist ruumi, kus mängu tuleb aktiivselt ka kehataju, aga ka semiootilist või psüühilist ruumi, kus tajutakse takistusi olemisele, eneseväljendusele, oma tempole või rütmile ning füüsilise ja semiootilise ruumi kombinatsioon, mille radikaalne näide on igasugune vägivald ja selles kogetav.

Sellises isikliku ja isegi intiimse inimese käsitlemise juures on oluline hoiduda levinud argikõnelistest ja sageli hinnangulistest sõnadest nagu ego või egoistlik. Sõna ego kasutatakse väga paljudes mudelite erinevatel viisidel ja tähendustes, kuid siin töös neid ei käsitleta. Tavakõnes on nad sageli välised hinnangud selle miski kohta, millest me siin räägime, kuid mitte neutraalsed, vaid enesetähtsustamisele või enesekesksusele viitavad terminid.

Julgen väita, et selline osaleva inimese struktuur on kultuuride ülene, kuigi nende väljendamine ja tähendustamine sõltub kultuuri kontekstist.

Järgnevalt iga tasandi täpsem kirjeldus.

2.2.1. Minu keha – füüsiline elusolend ja organism

Inimene on eelkõige kehastunud organism. Selle rõhutamiseks oleks siin võibolla isegi metafoorselt sobilik öelda, et inimene on ikkagi loom ja üldisemalt elusolend.

Sõnal organism on mitu tähendust. Ühelt poolt viidatakse sellega oma kehale, mis on elav ja süsteemne. Teisalt kasutatakse sama sõna elusolendi kohta tervikuna. Organism kui oma elu ühendav agent (Hoffmeyer 2008: 265), kes kogeb, tõlgendab ja reageerib otstarbeliselt pidevalt muutuvatele hetkevajadustele ja -kavatsustele.

Kehast ja eriti elavast organismist rääkimine ei ole lihtne. Nagu ütleb Jesper Hoffmeyer, siis elavad organismid ei ole vaid materiaalsete komponentide keerukad kuhjatised, mida saaks lõpuni ära kirjeldada. Elusolendid on pigem sülemite sülemlevad sülemid (Emmeche jt.

2002: 19), kus toimub lõputu suhestumine väga paljudel tasanditel. Kehastunud organismist rääkimine viitab, et see on terviklik ja selgelt piiritletud, mis püsib kuidagi koos ja väljendub füüsilises vormis. Organismi nimetatakse ka autopoieetiliseks või iseorganiseeruvaks, sest ta loob enda materiaalsed koostisosad ja end iseloomustava füüsilise kehalise ühtsuse (Miyamoto 2024: 91; Maturana 1974).

Organismi jaoks on olulised kaks võimet – enese ja teise äratundmine ning nendel vahet tegemine (Sebeok 1989: 189). Elusolend on varustatud häire- ja kaitsesüsteemidega, mis teenivad organismi ülesannet end elus hoida. Ärevusmehhanismi häiresüsteem aktiveerub kui tajutakse ähvardava sissetungi võimalust (Petrilli 2013: 52). Immunoloogiliselt keha ei tea, millega ta järgmisena kokku puutub, mis tähendab, et ta peab pidevalt suhestuma ja tõlgendama. Sigmund Freud määratles *ärevust kui signaali, mis viitab ohusituatsiooni olemasolule* (Sebeok 1979: 263) ja mille maandamiseks võetakse kasutusele kaitsemehhanismid, mille eesmärk on rahustada olukorda või hägustada ärevusest tulenevate käitumiste põhjuseid.

Selline organismi käsitlemine võib tunduda selge ja ebavajalikuna, kuid see on oluline, sest see on osa, mis jäetakse liiga sageli välja. Just põhjusel, et see on iseenesest mõistetav või peetakse seda hoopis tähtsusetuks. Viimane juhtub kui keskendutakse eelkõige vaimsetele võimetele ja mõistusele. Sellisel juhul jäetakse keha kartesiaanlikus stiilis välja või äärmisel juhul taandatakse keha ajuks, või konkreetseteks funktsionaalseteks ajuosadeks või ajukeemiaks (vahel aineks ja vahel keemiliseks protsessiks). Samuti on võimalik kehale anda keskne ülesanne, mille juhul on keha puhul tegemist ainult füüsilise nähtusega. Nii võib juhtuda näiteks meditsiinis, mis kohtleb haiguseid puhtalt füüsiliste nähtustena vms. ega võta arvesse haiget inimest kui tervikut.

Keha on ühelt poolt siinse mudeli kontekstis kui füüsiline anum, mis kogu süsteemi mahutab ja koos hoiab. Teiselt poolt on see tasand, kus käivituvad häiresignaalid ja seetõttu on suhteolukordades kõige olulisem just kaitsemehhanismide käivitumise tasand.

Näited enesekirjeldustest, kus kirjutajad kirjeldavad oma suhet toimuva olukorraga kehaliste aistingute ja kehaliste väljendustena:

„Lennujaama poole kõndides oli kurk kuiv ja käed niisked. Võõrastega, kellega järgimised kümme päeva koos tuleb veeta, kohtumine tundus kohutavalt hirmutav.“

„Teisel päeval püstitatud eesmärk õppida häälega rääkima võib kõlada veidralt, aga tihtipeale maigutan ma ainult suud ja häält ei ole kuskil ning siin igapäevaselt „Tere“ ütlemine, näidendis osalemine ja peo korraldamine aitasid õppida häält kasutama, mis omakorda võimaldas mu ideesid ja arvamusi teistega jagada.“

„Viimastel aastatel on vaikselt massi sulandumine olnud minu kaitsekilp ja tähelepanu keskpunktis olemine suurim hirm. Vestluse alustamine või juba rääkiva grupiga liitumine olid minu jaoks skandaalsed tegevused, mis tõid kaasa palju närvitsemist.“

2.2.2. Mina ise - eristuv ja piiritletud isedus

Kui kehast rääkimine on keeruline, siis iseduse kirjeldamine on veelgi keerulisem, sest see on justkui abstraktsioon, mis ei ole nähtav ega mõõdetav. Kas isedus on sama, mis isiksus või on need kaks erinevat asja? Siin kirjutaja ei pea neid samaks, kuid on seotud. Isedus on üldisem ja kesksam nähtus, ning isiksus juba selle täpsustus.

Ka siin on abiks eelnev mõte, et organism eristab ja tunneb ära „mina“ ning „mitte-mina“ (Petrilli 2013: 50; Hoffmeyer 2008: 267; Sebeok 1979). See on teisel tasandil kui kehaline teise eristamine. Siin tuleb mängu lause „Mina ise“, mis määratleb midagi enam kui keha. Siin on juba keegi, kes suhestub teisega, kes on oma elu keskpunktis ja määratleb end iseendana või mitte-teisena. Selline enda eristamine võib olla konkreetsetest objektidest mõtlemise ja nende käsitlemise võime aluseks (Wiley 1994: 35).

Isedus on paljune nähtus. Seda nii oma tekkeloos kui hetkest-hetkesse astmelise ilmnemise ja eristumise dünaamikas. See keerukus võib olla põhjus, miks inimese subjektiivset kogemust võidakse pidada lihtsaks ja arusaadavaks fenomeniks (Deacon 2011: 413), see

jäetakse üldse välja, nagu tutvustati esimeses peatükis) või nimetatakse egoks või samastatakse egoistlikkusega, mis on halb.

Isedus eeldab kehadevahelisust, olenditevahelisi suhteid, sotsiaalsust, ajalugu ja dialoogi, mis teeb temast mitmehäälse ja polüloogilise ehk ta koosneb paljudest osadest, häältest, seisukohtadest ja loogikatest, mis kõik on omavahelistes suhetes ja dialoogis. (Petrilli 2013: 15-16; Deacon 2011: 413) Deacon võtab kokku, et isegi kui isedus on kogu meie kogemust ühendav aspekt ehk ta on justkui alati kohal, siis ise ei teki üheselt ja korraga. Ise küpseb, kasvab, areneb, eristub ja muutub astmeliselt ning järgjärguliselt. See protsess võtab aega. See areneb erinevate psüühiliste seisundite, sisemiste ja väliste interaktsioonide pidevas ning jätkuvas semioosivoolus. See ongi saamise protsess. Oluline on rõhutada, et see saamine ei tähenda ühelgi hetkel puudulik või mitte-veel-valmis olemist. Organism on koguaeg valmis ja täiuslik ning samas pidevalt saab justkui järgmises versioonis valmis ja täiuslikuks. Deacon sõnul on *ise nii selle protsessi põhjus kui ka tulemus*. (Deacon 2011: 413; Petrilli 2013: 15-16)

Näited enesekirjeldustest, kus kirjutajad viitavad iseolemise tundele ja loale:

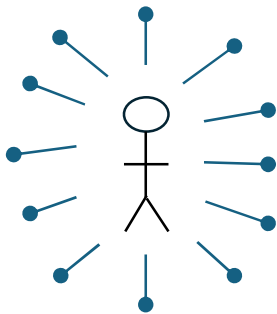
„Muidugi soovisin näha kõiki häid sõpru eelmisest aastast ning ühtlasi jälle tunda ennast võimalikult iseendana ja mitte ma päris iseloomu alla suruda või varjata.“

„Kõige tähtsam, mida ma olen õppinud ja väärtustan kõige enam on „ma olen piisav hetkes, kus ma viibin“. Tunnen, et olen sammukese lähemal mõttega, et ma olen piisav. Mõte, et ma armastan ennast ajab mind nutma küll.“

„Siiralt armastan seda tunnet, kui saan olla keskkonnas, kus keegi mind eriti ei tea, sest neil puudub teatav ettekujutus minust.“

2.2.3. Mina olen... - identiteedid

Kui keha ja iseduse tasandid joonisel 1 kattuvad keskses figuuris, siis identiteedid justkui ümbritsevad seda keskset isedust ja seega on visuaalselt eristatav (vt. joonis 2).

Joonis 2 – Identiteete on palju ja nad eristuvad kehast ning isedusest

Identiteet ei ole sama mis isedus ega võrdsustu ka rollidega. Isegi kui mõni identiteet võib ajutiselt või pikemaajaliselt asuda dominantse olemuse kohale, siis see ei anna alust pidada identiteeti ja isedust kattuvateks nähtusteks, isegi kui nii võib tunduda. Seda nii elusolendile endale kui välisele vaatlejale.

Kui isedus on üldine semiootiline struktuur, mis on ühtlasi kestev, avatud ja pidevas saamises (*becoming*) olev protsess, siis identiteet on selle struktuuri alamosa (Wiley 1994: 14). Need on endale omistatud subjektiivsed tähendused, mis võtavad Mina-positsiooni vormi (Valsiner 2024: 23). Identiteedid ja nende loomine on semiootiline skematiseerimise ja kategoriseerimise tööriist ning kognitiivne stabiliseerimistehnika (Valsiner 2017: 259), kus enda ja teiste kogemuste- ning kirjelduste-vahelise analoogia abil luuakse endale justkui institutsiooniline mina (Sebeok 1989: 5). Identiteetide ülesanne on luua sarnasuse taju, mis aitab hakkama saada tulevastes hetkedes tajutava mitte-sarnasusega (Valsiner 2017: 259). Seeläbi tagatakse enese-järjepidevus (*self-consistency*) (Sebeok 1989: 5) ja jällegi mina ning mitte-mina eristamine ehk konstrueeritud samasuse kaudu tagatakse ühtlasi ka enese piiritus ja eristus. Identiteedid on suletud, monoloogilised ja ajalooa, millel on mingi spetsiifiline positsioon üldisemas iseduse struktuuris (Wiley 1994: 14; Petrilli 2013: 54). Identiteet on kui

hüperüldistatud märk, mis loob enesekirjelduse ja sellega annab ühelt poolt toimimisjuhised endale ning samas seab sisse ka ootused teistele, kuidas selle Mina-positsiooniga suhestuda (Valsiner 2024: 23).

Identiteediks võib saada kõik kui talle omistatakse Mina-positsioon. Filosoof Henri Bergson kirjeldab, kuidas keskne isedus võib asenduda selle tükkidega, mis justkui aitavad ühiskonna nõuetega paremini sobituda - „Teadvus ... asendab sümboli tegelikkusega või tajub tegelikkust ainult sümboli kaudu. Kuna isedus on sel viisil murtud ja tükkideks jaotatud, kohandub see olukord palju paremini ühiskonnaelu nõuetega üldiselt ja eriti keele omadega. Teadvus eelistab sellist olukorda ja nii kaotabki järk-järgult fundamentaalse iseduse silmist.“ (Bergson 1910: 128 Valsiner 2024: 5 kaudu)

Kuigi identiteedid on üks semiootiline tööriist ja abivahend aitamaks elusolendil oma maailmas orienteeruda, seda korrastada ja seal edukalt elada, siis liigne identifitseerimine võib muuta dünaamilised protsessid staatilisteks (Valsiner 2007: 257) ja isegi pöördumatult faktilisteks. Avatud suhestuv isedus asendub erinevate jäikade „Minu...“, „Mina olen...“ või „Mina pole...“ väidetega. Näiteks „Minu motivatsioon“, „Minu tüüp“, „Minu iseloom“, „Minu hirm“, „Mina pole andekas“, „Mina olen alati vihanud...“ „Mina olen vana...“ vms. Enda identifitseerimine võib laieneda ka teistele. Näiteks lausetes „Sina oled minu inimene“, „Minu nunnu“, „Minu lapsukesed“ vms. Kõik need väited sisaldavad püsivuse ja muutumatuse ootust või isegi reeglit. Identiteetide valideerimiseks kasutatakse viiteid sarnastele rühmadele „Eestlased ongi sellise...“, „Aga professorid ongi ...“ vms.

Näited enesekirjeldustest, kus kirjeldatakse samastumise tunde vajadust ja samas samastumise puudumisega kaasnevaid mõtteid:

„Sain lõpuks ometi kindlust, et maailmas siiski leidub teisi minusarnaseid inimesi. Kuna põhikoolis olin ma väga tugevalt grupistunud klassis, kus keegi ei rääkinud väljaspool oma gruppi mitte kellegagi.“

„Eelmisel aastal mõtlesin, et ma kunagi ei oskaks rääkida nii hästi eesti keelt nagu päris eestlane, aga nüüd sain aru, et ma ei pea kõlama nagu keegi, kes on Eestis sündinud ja üleskasvanud, et saaks olla teiste inimeste poolt austatud“.

2.2.4. Minu ruum – unikaalne ja varjatud omailm

Kõiki eelnevaid tasandeid ümbritseb, „majutab“ ja sisaldab organismi omailm (vt. joonis 1), mis tähistab organismi keskkonna funktsionaalset osa, mille keskmes ta ise on (Valsiner 2024: 73, 76). See on elusolendi tajutud subjektiivne kogemus- ja tähendusilm, mis koosneb talle tähenduslikest suhetest, semiootilistest sidemetest, objektidest vms., mis võivad, aga ei pruugi tingimata olla representatsiooniks muudetud kujul (Magnus and Kull, 2012, p. 650). See piiritletud omailm on pidevas dünaamilises vastastikmõjus teda ümbritseva välise keskkonnaga. Omailm loob organismi tajutava reaalsuse, mis omakorda on tema välisest keskkonnast saadud kogemuste tähendustamise protsessi tagajärg.

Kogemus on sündmuste voolus aktiivselt osalemise tulemusena tekkiv mulje ja järeldus, mis tekib organismi sees ja tema ümber toimuva suhestumise tagajärjel. See tähendab, et subjektiivne kogemus on kogeja vaates alati tõeline ja reaalsust loov, mitte lihtsalt enesekeskne. Kui olukord tundub võõra või uudse, siis see on märk, et kohtutakse mingite teiste maailmadega, mida on vaja oma süsteemi vaates kuidagi korraldada. Selline võõrapärasus loob uusi kogemusi ehk muljeid, kuhu on omakorda sisse põimitud varasemad kogemused ja juba olemasolevad märgisüsteemid. (Hendlin 2016: 96; Stables 2018a: 15)

Näited enesekirjeldustest, kus kirjeldatakse võõraste omailmadega kohtumist, nendega suhestumist ja selle tagajärjel oma omailmas toimuvaid muutuseid ning avanevaid võimalusi.

„Esimene peoõhtu tõi minu sisemusest järsku välja vaba ja tõelise mina. Ühel hetkel avastasin end tantsimast jõuliselt ja stiilis, mis on täpselt minu lemmik. Avastades, et ma teistega koos tantsides olen isegi julgem, kui üksi kodus muusikat kehaga väljendades, toimus mu peas klõks, et nüüd ongi nii ja jääb ka edaspidiseks – õppisin grupis ja grupiga tantsima. Peale arusaama oma tantsimisest oli mu teadvus justkui laienenud, eelnev reserveeritus oli minema pühitud.“

„Ma mõtlesin, et kõik on nii ülbed ja suured ja ma istun koguaeg üksinda. Kui ma teistega kohtusin, siis tuju läks paremaks. Kõik olid kohe sõbralikud ja rõõmsad ja rääkisid kohe.“

„Peale seda kogemust tunnen, et minus on tekkinud energia ja julguse allikas, mida tulevikus kasutada.“

„Mida aeg edasi seda rohkem tundsin end mugavalt ja julgemalt. Ilmselt oli see seotud pikkade vestlustega öö hämaruses ja aina hilisemate magama minekutega. Mida rohkem ma rääkisin, seda rohkem sidemeid ja suhteid erinevate inimestega leidsin. See on küll teada-tuntud tõde, mida ma enne siia tulekut päriselt ei mõistnud.“

„Uute inimestega suhtlema hakkamise puhul õppisin, et tuleb ennast sätestada võimalikult avameelseks. See on kui hakkaks otsast peale veebilehte üles ehitama. Oluline selle juures on kaasvestleja sõnad, see mida ta ütleb. Pead tegema kindlaks, et just tema, mitte sina, hakkab täitma seda üüiratut tühjust, mida sa inimese kohta veel ei tea. Vältimaks eelarvamuse teket ja maha laitmist.“

„Suurim keskkonna muutus minu jaoks olid inimesed. Läheksin isegi nii kaugemale, et öelda „Tore oli vahelduseks normaalsete inimestega rääkida“. See kogemus tuletas mulle meelde, kuidas viisakalt ja korralikult suhelda inimestega. Pidevalt pidin mugavustsoonist välja tulema ning see polnud üldsegi halb. Olen muutunud palju julgemaks uute inimeste seltsis.“

Omailmaline lähenemine inimesele või teistele elusolenditele esitab väljakutse kommunikatsiooni mudelitele, mis keskenduvad näiteks sõnumitele, kanalitele või teistele kommunikatsiooni funktsionaalsetele aktidele (vt. näidet lk 14) ja kohtlevad suhtlusaktis osalevaid inimesi geneeriliselt. Isegi kui osalejatel on esmapilgul ühine keel, teema, asukoht, aeg või kontekst; planeeritud sõnum tundus olevat edastatud piisavalt selgelt ja kuuldavalt ning vastuvõtja käitumisest võis järeldada, et sõnum võeti ka vastu, siis vaatamata kogu kommunikatsioonimudeli elementide heale sooritamisele ei pruugi see tähendada, et ükski neist just-kui-asjadest tegelikult toimus. Inimese omailmalisus asetab kõik välised suhteaktid

ja olukorrad ning nende tajutavuse ja mõjumise võimalikkuse iseenda tingimuste piiridesse. Selline omailmalise iseduse-keskne lähenemine võib tekitada tunde, et suhtlemine sellisel kujul on aeganõudvalt ja ebamõistlikult individuaalne või isegi võimatu. Siin kirjeldatud ja välja pakutud mudelite eesmärk on just tõhustada suhtlusolukordi, kuna muudab geneerilised ja staatilised suhtlusolukorra osapooled võrdselt aktiivseteks ja agentseteks osalejateks, kelle tegevused alati käivitavad ja mõjutavad teises midagi ning on teisest omakorda mõjutatud. Sellisel kujul saab kohtumisolukordadele läheneda viisil, mis looks või vähemalt püüaks luua tingimusi, mis hoiaks organismi hoiatusmehhanismid rahulikus olekus, võimaldaks identiteetide paindlikkust ja vaheldumist ja looks seega aluse avatud suhtlus- ja kogemisolukorraks, kus saaks toimuda uute võimaldavate märgisuhete ja tähenduste loomine. Seda nii iseenda kui ümbritseva maailma kohta.

3. Osaleva inimese osalemisdünaamika

Käesolevas peatükis asetatakse varasemalt kirjeldatud agentne terviklik tegutseja tegelikku, vahetusse, ette ennustamatusse ja ebakindlasse suhteolukorda (Valsiner 2011: 311), kus ta oma elulist igikestvat tõlkimise, valimise, õppimise ja järeldamise tegevust (Kull 2011: 162) teostab, et korrastada kogetavat (Valsiner 2024: 110), luua oma arusaam toimuvast (Valsiner 2011: 313), valida kuidas vastata ja seeläbi struktureerides oma tulevikku (Valsiner 2017: 239) parimal võimalikul viisil.

Osalemisolukord ja osalemine on mõlemad eelkõige suhted või suhete-kompleksid, mitte selgelt eristuvatest ja loendatavatest objektiivsetest elementidest koosnevad mõõdetavad nähtused. Need on kompleksed semiootilised sündmused, kus toimub midagi, millele kuidagi vastatakse, mis kutsub omakorda esile järgmise toimumise ja vastuse jne.

“Nii nagu maiasmokk otsib saiast välja rosinad, valib puuk oma ümbrusest välja vaid võihappe. Oluline pole mitte see, milliseid maitseaistinguid pakuvad rosinad maiasmokale, vaid see, et rosinatest saavad tema omailma tajupidemed, sest need on tema jaoks erilise bioloogilise tähendusega.” (Uexküll 1934: 89)

Siinses uurimistöös ei püüta esitada loetelu „rosinatest“ ehk nendest konkreetsetest detailidest, mida inimesed tajuvad. Lähtekohaks on teadmine, et iga asi võib olla kellelegi tajupidemeks, mis kutsub temas esile reaktsiooni ja mõjutab tema seisundit ning osalemisdünaamikat kas sulgumise või avatuse suunas. Teise ja enda seisundi muutuse märkamise teadvustamine aeglustab reageerimise kiirust ja annab võimaluse teha vastamiseks järgmise teadliku valiku, et püüda mõjutada enda või teise seisundit, olukorra dünaamikat ja hoida suhtlusruum võimalikult avatuna või mitte.

3.1. Osalemisolukord kui suhteolukord

Tegelikule osalemisolukorrale saab läheneda ainult semiootiliselt. Seda ei saa lõplikult hoomata või seal toimuvat lõpuni ära kirjeldada. See on objektide ja suhete rägastik, kus kõike seal olevat iseloomustab paljusus ja mitmetähenduslikkus (Kull 2011: 116), mida kõik osalejad tajuvad ja tõlgendavad oma vaatepunktist.

Olukorrad ei alga kunagi mitte millestki ega toimu vaakumis. Nad on juba ajalooliselt täidetud märkide, tähenduste, kogemuste, mälestuste, harjumuste vms., mis mõjutavad tegelikus olukorras esineva tajumist ja tõlgendamist. Kõik osalejad on kinnistatud oma hetkes toimuva sotsiaalse positsioneerimise protsessi (Valsiner 2017: 295). Nad suhestuvad ja kellelgi ei ole käesolevast olukorrast või teemast täielikku mõistmist ega ka täielikku mõistmise puudumist. Olukorras alles tekib mingi suhe ja ruum (Puumeister 2024: 107). Toimub pidev enda, teiste ja toimuva positsioneerimine. Kui konkreetset teadmist ei ole, siis võetakse kasutusse analoogid või sarnasena ning kasutatavana tunduvad kogemused ja mälu. Enda kellekski positsioneerimine teeb koheselt sama ka teise ja kogu olukorraga (Stables 2018: 38).

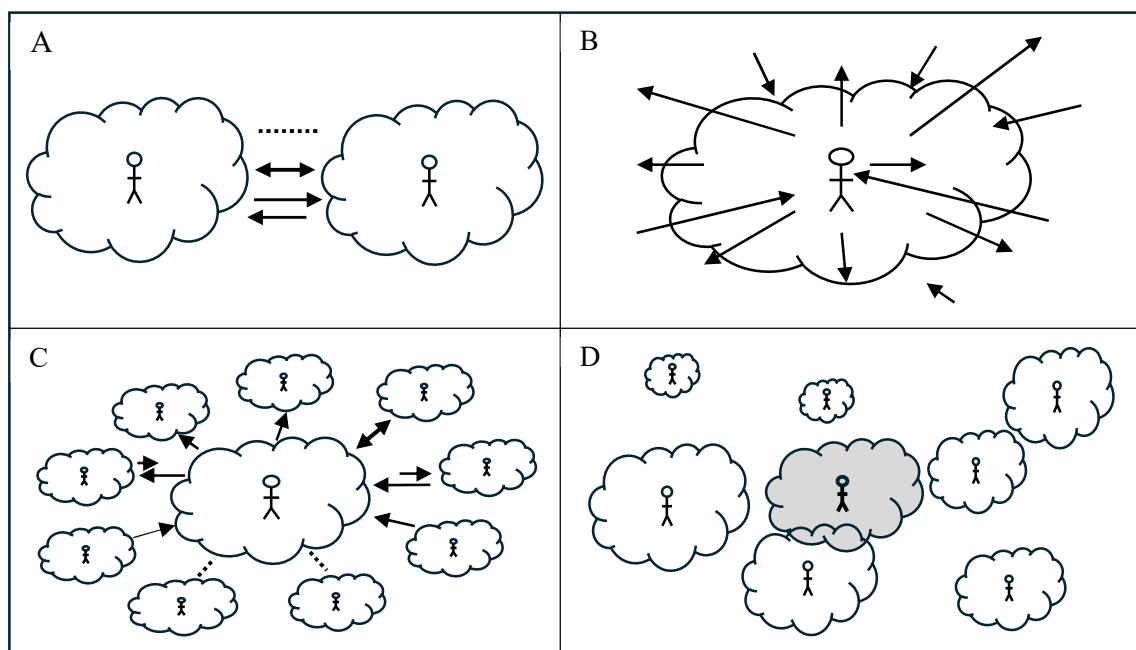
Osalemine on organismi suhestumine hetkeolukorraga ja iga organism on arenenud seda tegema omal viisil. Iga osaleja reaktsioon, valik, otsus ja tegu on sotsiaalselt asetatud vastus millelegi (Hendlin 2020: 52), mis ei tulene selgelt ja üheselt osaleja sees või väljas olevast. Need on tõlgendusakti tulemusel loodavad ühendused, kus osaleja sees tekkiv märgisuhe ühendab ta põhjuslikult välismaailmas toimuvaga (Hoffmeyer 2012:101) ja see omakorda tõlgitakse mingil moel käitumiseks (Petrilli 2013: 51). Osalemist saab kirjeldada protsesside korrastamise protsessina, kus põhjuslikkus on korrastatuse üks omadus (Hoffmeyer 2008: 83). Sealjuures on põhjuslikkuse kandjaks just suhted ise, mitte üksikud liigid või objektid, muutes seega suhte kui sellise ontoloogiliselt oluliseks.

Olukordade suhte-põhise lähenemise seisukohast on oluline teadvustada, et iseduse olemas olemiseks on alati vajalik ka teise olemasolu (Puumeister 2024: 111), mis tuleneb meie suhtepõhisest olemusest. See teine saab olla nii väline kui sisemine teine. Oluline, et temaga saaks astuda suhtesse ja dialoogi. Sellest sõltub, kes saavad olukorras üldse olemas olla. Kui

teine on objektistatud või mingisse identiteeti fikseeritud, siis on oht muutuda ka ise objektiliseks, mille tulemuseks võib olla justkui kunstlik ja ettevalmistatud stsenaariumipõhine suhtlus, mitte vastamine siin-ja-praegu asetleidvale ja kohalolevale teisele. Enda subjektisena tajumine vajab aktiivselt tunnistavat teist.

See tõstatab olulise küsimuse, et milline peab olema suhe iseendaga, et nii ise kui teine saaksid olla pidevalt avalduvad, pidevas saamises, paljused subjektid, kes on paljude dünaamiliste identiteetide, võimete ja eksimustega. Kuidas hoida pidevuse ja terviku tunnet ning avatuse jaksu selles paljuses olukorras, kus soov on ebamäärast olukorda alati määratlemise abil stabiliseerida?

Rääkides suhetest tekib kõige kergemini ettekujutus selgest kahevahelisest suhtest (joonis 3a). Inimese omailmalisest käsitlest tulenevalt eksisteerib ja toimib inimene alati teiste omailmade ja objektide paljususes (joonis 3d), isegi kui kõrvaltvaatajale tundub, et

Joonis 3 – Omailmaliste suhete ja omavaheliste seoste paljusus

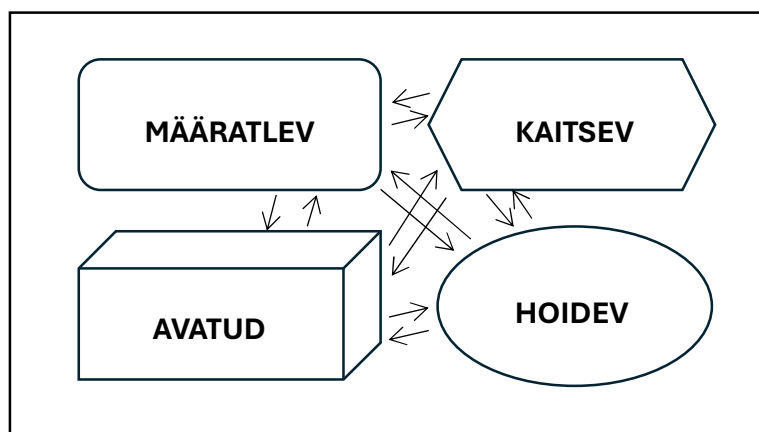
suhtlusolukorras interakteeruvad vaid kaks konkreetset isikut. Sotsiaalse teise tähenduse võib saada iga organism või füüsiline objekt (Parsons, Shils 1951). Teiste hulka võivad kuuluda nii vahetult kohalolevad inimesed kui need, keda kohal ei ole. Näiteks teised tuttavad, kaudsemalt seotud inimesed, üldistatud mõjusad võõrad, mälestustes olevad teised ja ka fantaasia-inimesed. Kõik tajutavad teised võivad mõjutada osalejas näiteks turvatunnet, kuulumistunnet, suhtlusvõimet, aga ka enesemääratlust, seda nii julgustavalt kui ärevust aktiveerivalt ja kaitsesse ajavalt. Kohal mitteolevatel teistel võib olla suhtlusolukordadele väga suur mõju. Nad võivad vahel takistada tegelikus olukorras osalemist ja suhtlemist või hoopis anda julgustust. Selline teadmine on oluline ja väljakutset pakkuv, sest see tähendab, et me ei tea alati, kellega teine inimene suhteolukorras päriselt suhtes on. Kõik need teised on struktureeritud mingite lojaalsus-näitajate alusel ja vahetult kohalolev teine ei pruugi selles hierarhias asuda kõrgel kohal. Osalejatevahelised suhted võivad olla väga erinevad (joonis 3c), vastastikused, ühepoolsed, lähedased, kaudsed vms. Semiootilises kohtumises on osapooled pidevas muutumises. Väliselt ei ole võimalik neid lõpuni adekvaatselt hinnata. Seda ei saa teha ka suhete osapooled ise, kuna kõik tajuvad suhteid erinevalt (joonis 3b). Suhte osapooled võivad enda vaatest lahendada erinevaid ja isegi omavahel vastandlikke probleeme. Oluline on rõhutada, et kõik suhtes toimuv on pidevas liikumises ja ajast, kontekstist ning paljudest teistest mõjutajatest mõjutatud. Suhetesse astumisel võivad olla erinevad ajendid. Näiteks elu hoidmiseks turvatunde ja kuulumise tagamine, aga ka soov ümbruses olevate teistega võimalikult kiiresti sügava mõistmiseni jõudmine (mis võib tähendada näiteks ka üksteisega aktiivsest suhtlemisest hoidumist), et vähendada arusaamatustele kuluvat ressursi (Hendlin 2020: 50), nii ajalist, emotsionaalset kui semiootilist. Iga suhte osapool tõlgendab igat hetke tulenevalt temas tekkivatest märgisuhetest, kuid see protsess sisaldab alati ka kommunikatsioonivigade ja väärtõlgenduste võimalust, millel on tagajärjed tõlgendavale olendile endale, teistele ja olukorras asetleidvale suhte protsessile.

3.2. Osalemisdünaamika mudel

Kogetavas suhteolukorras tajub osaleja midagi. Uexkülli tsitaadis tajus maiasmokk rosinat ja puuk võihapet. Suhteolukorras ei ole tajutavad alati nii selgepiirilised ja konkreetsed, kuigi on ka neid. Kui tajutav on juba tuttav ja tõlgendatu, siis on võimalik korrata juba varasemast õnnestunud vastuseid. Kui tajutav on võõras või varasemast kogemusest ohtlik ja ebamugav, siis käivituvad teistsugused mehhanismid. Märkide abil saab luua nii kompleksust ehk tajutavat rikastada, kui lihtsustatust ehk tajutava rikkalikkust vähendada (Valsiner 2006: 171). Kuigi lihtsustatus ja skemaatilisus aitavad lahendada ebamäärasusest tulenevat pinget, siis liigne kompleksuse asendamine lihtsusega toob endaga kaasa nii omailma kui tajutava keskkonna mitmekesisuse ja paljususe kadumise ning vaesustumise. Lihtsustava skematiseerimise tagajärjel tekivad eelarvamused, identiteedid, reguleerivad süsteemid, reeglid ja normid ning stabiilse ja kontrollitud elu ideaal ning illusioon (samas; Valsiner 2024: 2). Kõik need aitavad osalemist ja kogetavat struktureerida ning korrastada, kuid toovad endaga kergelt kaasa ka tõlgendusvigu, kui unustatakse, et tegemist ei ole tegeliku rikkalikkude fenomeniga, vaid kõigest selle lihtsustusega. Nii võib ka öelda, et kompleksuse loomine ja hoidmine viivad pigem semiootilise avatuseni ning lihtsustamine pigem suletuse suunas. Need on pigem tendentsid, mitte vastandused, sest oluline on rõhutada, et mõlemad märgilised tegevused on eelkõige elusolendi semiootilised tööriistad.

Olukorras toimuv tõlgendusprotsess sõltub omakorda inimese hetkeseisundist ja ajendist, mida ta peab oluliseks hetkel saavutada ehk mis on tema (teadvustatud ja teadvustamata) otstarbeline põhjus (Hoffmeyer 2008: 72). Suhteolukorra tõlgendusprotsess mõjutab ja käivitab omailmalise iseduse erinevaid komponente, mille tulemusena need võivad saada hetkeliselt teise väärtuse või luua erinevaid omavahelisi hierarhilisi suhteid (Valsiner 2007: 260), mis põhjustavad teise vaatenurgast vahel kummalisi ja arusaamatuid reaktsioone, vastuseid ning käitumisi. Seega omailmalise indiviidi sisemine seisund omab suurt mõju tajutavale, tähendustele ja tehtavatele valikutele.

Käesolevas uurimistöös välja pakutud osalemisdünaamika mudel (joonis 4) lähtubki püüdest neid seisundeid skematiseerida ja kategoriseerida viisil, mis aitaksid seisundeid ja nende muutust nii endas kui teistes märgata ja nende võimalikku taotlust aimata.

Joonis 4 - Osalemisolekud ja osalemiskäigud

Erinevad autorid on selliseid dünaamiliste ja eneseregulatiivsete hierarhiliste (Valsiner 2013: 161) seisundite olemasolu kirjeldanud ja nimetanud neid erinevalt. Petrilli nimetab neid psüühilisteks seisunditeks ja ütleb, et representatsioonid, teadvus ja kogu psüühiline tegevus tervikuna arenevad psüühiliste seisundite dünaamika ja katkematu semioosi voo koosmängus (Petrilli 2013: 15). Uexkülli sõnastuses on tegemist meelte skaaladega. „Eseme ainelised omadused sõltuvad selle subjekti meelte skaaladest, kelle omailma me parasjagu uurime“ (Uexküll 1940: 368). Hoffmeyer nimetab neid valitsevaks süsteemiks, mis toimib kasutajaliidese või protokollina, mis määrab kuidas asju teha (Hoffmeyer 2008; 2020). Mõned autorid kutsuvad osalemisolekuid ka toimimistasanditeks, kuid jätan siin käsitluses selle sõna kõrvale, kuna sel on autori hinnangul liigselt määratlev ja staatiliselt hierarhiline tähendus.

Siin uurimuses kasutan osalemisdünaamika kirjeldamiseks paralleelselt kahte nimetust – **osalemisolek ja osalemiskäik**. Mõlemad nimetused eraldi väljendavad selle nähtuse dünaamilisust ja paljusust ning nende koos kasutamine lisab suhtelisuse aspekti veelgi. Osalemisolekud ja -käigud on alati semiootilised, kuna nad on märgi- ja

tähendusloomepõhised ning leiavad aset konkreetsetes olukorras seal toimuva lahendamiseks. Kasutan kahte erinevat sõna sama mudeli nimetamiseks, kuna mõlemad sõnad kirjeldavad osalemisdünaamika erinevat aspekti. Olek on korraga nii lähtepunkt, milles suhteolukorda sisenetakse, kui ka suhteolukorras toimuva tulemus ja tagajärg. Käigud on ühelt poolt olemasolevate seisundite struktuur, mille vahel saab liikuda, et käivitada järgmiseid võimalusi ja olekuid. Analoogia saab tuua auto käikude süsteem ja nende kasutamise. Teiselt poolt on käigud ka konkreetset järgmised sammud, millega olukorras toimuvat mõjutada. Olekud ja käigud on alati omavahel seotud, kombineeritud ning vastastikmõjus, kutsudes üksteist esile. Samuti on dünaamiline nende hierarhiline korraldus, moodustades vastavalt vajadusele erinevaid järjekordi ja positsioonide kombinatsioone. Olekute ja käikude sõnad aitavad loodetavasti väljendada, et ükski neist ei ole hea või halb. Kõik nad on võrdselt funktsionaalselt olulised semiootilised eneseregulatsiooni tööriistad, mis aitavad korraldada nii kogetavat välismaailma kui siseilma dünaamilist ühtsust.

Mudeli osad peegeldavad esimeses peatükis kirjeldatud märgielementide suhete mudelit. Lihtsustatult võiks nad võrdsustada järgnevalt:

Kaitsev olek/käik kui eraldamine

Hoidev olek/käik kui ühendamine

Määratlev olek/käik kui asendamine

Avatud olek/käik kui ajalisus

Loomulikult on see liiga lihtsustav lähenemine, kuna tegelikkuses esinevad kõik märgielementide suhtetüübid igas tõlgendusaktis. Siiski aitab selline võrdlemine pöörata tähelepanu, et kõik käigud ja olekud moodustavad ühtse süsteemi ning on selle võrselt olulised komponendid. Inimene toimib kõige paremini siis, kui neid kõiki kasutatakse ja hooldatakse rikkalikult. Igasse olekusse ja käiku saab liigselt kinni jääda ning muuta selle identiteediks kui anda talle Mina-positsioon.

3.2.1. Kaitsev ehk ellu jäämise eest hoolitsev olek/käik

Kehastunud organismi tasand - isiklik, kontrolliv ja võrdlev. See on olek, mis on vahel alatähtsustatud ja nõ normaalse mõistusega inimeste käsitlustes jäetakse kõrvale. Tundub, et eeldusel, et see on iseenesest mõistetav või isegi peetakse seda lapsikuks. Siinse mudeli kontekstis on see olek/käik alati esimene või vähemalt aktiivses valmisolekus aktiveeruda. See tuleneb organismi tulevikuvaatelisusest ja tendentsist tagada enda edukas alles jäämine. Sellest olekust algab iga uus (ka tuttavatega) ja võõras kohtumine, kus alles kohanetakse, häälestatakse, kohtutakse, positsioneerutakse, tunnetatakse ja avastatakse üksteist ning olukorda, mille tulemusel otsustatakse, kuidas kohal olla, mida teha, kui palju ennast avada ja anda, kui ohutu tundub ühenduse loomine ja kui lähedale saab teise lasta. See on erk ja ettevaatlik tasand, kus abivahenditeks on keha hoiatus- ja kaitsemehhanismid. Selles olekus on ärevuse tase alati kõrgem ja seetõttu avatus ning mitmekesine olukorra tajumine piiratud. Kaitsvas olekus tundub võim olevat teisel ja olukorral, mistõttu tuleb seda hoolikalt jälgida ja vajadusel rahustada ning ohjata. See on ka põhjus, miks hirmunud ja end kaitsvad inimesed ei saa vabalt osaleda. Tema ressursid on koondatud enese alalhoiule. Üks viis, kuidas see olek väljendub on enda pidev kirjeldamine, määratlemine ja võrdlemine. See on teistsugune määratlemine kui määratlevas olekus, kuid nad võivad olla segunenud. See olek ja käik võib aktiveeruda igal hetkel, kui miski tundub ohtliku või ohustavana. Oluline rõhk on siin sõnal „tundub“, mistõttu võiks seda olekut/käiku pidada ikooniliseks ehk meie ürgseks ja esmaseks kujutiste loomise strateegiaks (Petrilli 2013: 61). Näitena saab tuua orkestrite toimimise, kus iga kontsert algab enda sisse seadmise, häälestamise ja kokkumängu harjutamisega. Inimeste kohtumistel, näiteks õpperuumides või koosolekutel jääb see etapp sageli ära ja eeldatakse, et kõik kohalolijad on juba soojad, kursis ja valmis juhtuma hakkavaga avatult suhestuma, vastu võtma ja panustama.

Näited enesekirjeldustest, kus kirjeldatakse oma hirme ja ettevaatlikust seoses uutesse olukordadesse minemisega või teiste hulgas olemisega:

„Mulle tõsiselt meeldib esineda, rääkida, näidelda, kuid tihtipeale ma jään endale korrutama, et ma ei saa hakkama, inimesed ei kuula mind, kõik läheb halvasti.“

„Mõistsin, et inimestega rääkides ei pea ma olema täiuslikkuse võrdkuju. Mõistsin ka, et minus oli selline arvamus olnud ja sain sellest lahti lasta. Lasta mõnes mõttes oma egost, kuid peamiselt hirmust inimeste ees lahti, avanesid paljud ukсед, hakkasin inimeste talente nägema ja kui palju on igaiühel mulle millegi kohta tegelikult õpetada.“

„Kartsin väga gruppidega liituda ja lasta inimestel end näha.“

3.2.2. Hoidev ehk sotsiaalse kuulumise eest hoolitsev olek/käik

Sotsiaalse elusolendi tasand - kogukondlik, suhetes olev, samastuv, ühendav. See olek/käik lähtub iseduse sotsiaalsusest ja tema sõltuvast sõltumatuses. Olemasolemiseks on vaja teist ja teisi. Siia kuulub ka emotsionaalse seotuse tunne, mille vastand on hülgamine või välja jäämine. Selle oleku ajend on luua suhteid, meeldida, kuuluda kampa ja hoida suhteid. Selle oleku või suhete nõrkus võib põhjustada ruumide tühjust, välja langevust, mõttetuse ja tähendusetuse tunnet. Selle oleku „rahuldatuses“ sõltub ka enda iseseisva väljendamise luba. Kui tundub, et liigne iseolemine võib kuulumist või meeldimist ohustada, siis see mõjutab eneseväljendamise viise ja avatust. Ja vastupidiselt, kui tajutakse, et suhted taluvad ja toetavad potentsiaalselt erinevat iseolemist või arvamusi, siis saab enese väljendamine ja valikute tegemine olla vabam, julgem, avatum ja mitmekesisem. Hoidev ja Kaitsev olek võivad sattuda omavahelisse konflikti, kui valik on vaja teha näiteks isikliku ellu jäämise ja suhete hoidmise vahel. Mõnel juhul võib suhte kaotamine tunduda kui elu ja olemasolemise kaotamisena, mistõttu ei ole turvaline seda valikut teha. Isegi kui suhtesse jäämine võib olla tegelikult ohtlikum ja kahjustavam. Hoidva oleku ja käigu teeb keeruliseks ka suhete paljusus ja nende hierarhilisus. See hierarhia võib tekitada lojaalsuskonflikti, mis mõjutab tegelikus suhteolukorras tehtavaid valikuid. Näiteks kas olla lojaalsem õpetajale või klassikaaslastele, juhile või kolleegidele, teistele või endale, juhitavatele või eelarvele vms.

Ka hoidvat olekut ja käiku on kerge alahinnata ning eirata selle aktiveerumise mõju olukorras toimuvale. Igas suhteolukorras on lihtne eeldada suh(e)te olemasolu. Samas kui võibolla inimene on mõtetes hoopis mingis muus suhtes. Näide – politseinik üritab kiiruse ületamisega vahele jäänud liiklejale tema tegevuse ohtlikust selgeks teha ja ei mõista, et pealtnäha kuulav teine planeerib tegelikult juba hirmutavat vestlust abikaasa või ülemusega, kuna kujutab ette nende reaktsioone juhtunule ning antud olukorras peab suhte hoidmist nendega olulisemaks kui kohal olevat politseinikku.

Näited enesekirjeldustest, kuidas vigade tegemise hirm mõjutab teistega suhtlemist ja eneseväljendamise võimet ning luba:

„Ma olen võimeline rääkima ja veel paljudel erinevatel teemadel, aga koolis võeti julgus ära. Olen näinud palju vaeva, et see tagasi saada ning siin sain imelise võimaluse sellega tööd teha, et ma julgeks rääkida ja vigu teha.“

„Siin pole pinget midagi valesti teha, kuna on inimlik ja keegi ei halvusta sind selle pärast.“

„Minu suurim hirm oli, et ma ei leia ühtegi sõpra.“

„Esimesel aastal oli mul väga hirmus rääkida eesti keeles. Mõtlesin, et keegi ei saa minust aru või hakkavad naerma minu vigade üle.“

„Põhilised asjad, mis ma sellelt aastalt kaasa võtsin ligi: julgus, enesekindlus ja teadmine, et ma tegelikult ei ole imelik, ning et maailmas minust lähemal ja kaugemal on küllalt minuga samamoodi mõtlemaid väga ägedaid ja sõbralikke inimesi.“

„Esimesel päeval toimus minu jaoks midagi huvitavat. Olime just jõudnud kohale, esimesed tutvumismängud said mängitud ja mõtlesin, et läheks võrkpalli mängima. Kutsusin siis kõik mängima ja minu üllatuseks kõik tulidki mängima ja olid väga vaimustuses, kui mainisin oma kogemusi sel alal. Esimest korda jäi tunne, et kõik mind kuulasid ja mind pandi tähele.“

3.2.3. Määratlev ehk samastuva eristumise eest hoolitsev olek/käik

Identiteedi, oma koha, ühiskonna tasand - rolliline, reeglistatud, institutsionaliseeritud, fikseeritud, eristav, kehtestav, struktuurne, funktsionaalne, alluv, allutav, samastumist ja valideerimist otsiv. See olek ja käik on vajalik olukordades enda ja teiste positioneerimiseks ning sellega kaasneva reeglistiku aktiveerimiseks. Reeglid nii enda olemise ja tegevuse, kui teistelt eeldatava kohta. Määratlev olek aitab ennast, teisi ja olukordi skematiseerida, mis aitab neid selgemalt kirjeldada. See olek võib kergesti muutuda dominantseks, kui mingi identiteet või nende kombinatsioon kaaperdab üldise iseduse ja justkui asub „tõelise mina“ kohale. Identiteetide ja nendega kaasnevate reeglite liiga kitsas ja range piiritlemine taandab ja kitsendab ka elatud kogemuse. See mõjutab iseennast ja oma kogetavat elu, kuid tulenevalt ühiskondlikest rollidest omab alati suurt mõju ka teistele. Seda nii isiklikes kui organisatsioonilistes suhetes, sest meie arusaam endast, elust ja normaalsusest määrab meie valikud. Nii mõjutab see, kuidas korraldatakse ühiskonda, pereelu, kollektiivi, klassiruumi, aine õpetamist või puhkuse reisi. Sellise enese poolt konstrueeritud identiteedi ülalpidamiseks kombineerub see olek kergesti kaitsva ja hoidva käiguga, mis rakendatakse süsteemi hoidmise teenistusse. Kõik ohtlik ja vale käitumine eemaldatakse või hoitakse erinevate mehhanismide abil kontrolli all.

Selle oleku toetavana hoidmiseks on oluline pidev identiteetide paljususe teadvustamine ja mitmekesisena hoidmine, et nii iseduse kui identiteetide tase saaksid mõlemad dünaamiliselt toimida.

Määratlev käik on alati ka abivahend kõikide teiste olekute eest hoolitsemiseks. Identiteetidid aitavad enda eest hoolitseda, suhteid luua ja hoida ning seeläbi osaleda elus aktiivselt, plastiliselt ja mitmekesiselt.

Näited enesekirjeldustest, kuidas ennast ja teisi määratletakse ning sellest tulenevalt iseenda käitumist reguleeritakse:

„Sõpru otsides kiindusin enda sarnastesse ja tuttavasse. Olin kõigest erinevast eemale tõmbunud.“

„Ma olen arvanud, et on olemas inimesed, kes oskavad hästi suhelda ja inimesed, kes ei oska. Siin olles tõestavad kõik endale, et seda pole, on olemas julgus oma suu avada.“

„Meie ühiskonnas on halvaks harjumuseks saanud kõiki ja kõike hinnata ühe ja sama puuga. Siia tulles tundsin, kuidas ma kõigele kohe hindeid andsin ja sellega peatasin tee neid tundma õppida. Refleksioonides sain aru, et mul on selline arvamus ja tahtsin selle kohe kõrvale panna. Siin olles jäävad kõrvale kõik eelarvamused ja sa asud teele otsima tõelisi imesid.“

„Kuigi tahaksin öelda, et olen täiesti eelarvamusetu ja avatud kõigile, pean tõdema, et enne siia tulekut sildistasin inimesi palju välimuse põhjal.“

„Siia kohale jõudes olin ärevuses, sest ma saabusin teistest hiljem. Ma ei teadnud, kuidas ma siia sobitun ja mis minu roll on. Ma teadsin, et ma olen tuginoor, aga ma ei teadnud, kas ma olen juhi rollis või mitte. Suur osa minu arengust oli oma rolli kasvamine.“

3.2.4. Avatud ehk avarduva saamise ja maailma mitmekesise kogemise olek/käik

Avatud ja kompleksse märgiloome tasand - loov, avatud, arenev, mängiv, osalev, ühenduv, dünaamiline, paindlik. See olek ja käik mahutavad paljusust ja mitmekesisust, kus saab kohtuda erinevuste ja võõraste olukordadega neid avastades ning kartmata kaotada enda olemasolemist, kuulumist või määratlust. Isegi kui kõik teised käigud on pidevalt

abivahenditena lähedal ja kasutatavad, siis olek püsib avarana ja leidlikult mängulisena, kus toimub uue loomine ja avastamine, mis avardab ja aitab püsida osalemises.

Mõnes mõttes võiks öelda, et see on fikseerimata omailmaga inimese loomulik olek ja võime, kuid selle kasutamine ja püsimine vajab toetust ja hoolitsust, sest kogemused, reeglid ja ümbritsev keskkond võivad soodustada sulguvat ja staatilist olekut. Võiks lausa öelda, et näiteks juhtimise või õpetamise seisukohast on selle oleku saavutamine ja hoidmine toimuva tagajärg ning selle saavutamine ja hoidmine võiksid olla oma tegevuse üks eesmärke ja mõõdikuid. Usaldustunne ei ole kunagi kohustus, vaid tulemus. Teadmine, et avatud olek ei ole iseenesestmõistetav ja see on justkui vaja välja teenida, võib aidata juhtimis- ja õpetamisolukordadele läheneda teisiti. Selleks on vaja alati hoolitseda kõikide teiste olekute eest, et nad oleksid rahuldatud ja saaksid püsida rahus. Kaitsev olek on hooldatud kui olukord ja suhe tunduvad turvalistena. Hoidev olek on hooldatud kui ruumis on loodud suhted ehk võõrad on muudetud omadeks, kelle hulka tuntakse end aktsepteerituna kuuluvat. Määratlev olek tahab mitmekesise enesemääramisõiguse austamist.

Ka seda olekut ja käiku on võimalik üle kasutada, mis juhtub kui kaovad niiöelda isiklikud piirid. Sellisel juhul võib inimene jätta end hooletusse, samastuda liigselt teis(t)ega nagu kaassõltuvuslikes suhetes või olla justkui identiteeditu, kes igas olukorras määratleb end tulenevalt seal toimuvast.

Näited enesekirjeldustest, kuidas avastatakse suhteolukordadega dünaamilisemat suhestumise viisi:

„Sain uuesti aru, et võõrad inimesed on ju ka normaalsed ja nendega on lubatud suhelda.“

„Tulen siia, sest see on lihtsalt turvaline keskkond, kus saab katsetada, olla, ennast taas avastada ja luua. Ja siis uuesti end luua. Ja veel. Ja veel. Mõelda, mis töötab ja mis mitte. Siin on alati sundimatult aega, vähe ootusi ja eelarvamusi, palju avatuid südameid ja heatahtlikke hingi.“

„See kogemus on arendanud mind tulema spontaansete lahenduste peale, mõtlema selliseid mõtteid, mille peale igapäevaelus isegi ei tule.“

„Olen niigi üsna spontaanne inimene, kuid siin olles sain aru, et minu spontaansus oli alati seotud mingil määral planeerimisega. Ehk – selleks, et julgeda lihtsalt olla, pidin alati eelnevalt natuke ette mõtlema. Siin lasin end aga mõnusalt lõdvaks ja julgesin ilma planeerimiseta olla.“

Lihtsustatult võiks justkui öelda, et kaitsev olek on bioloogiline, hoidev sotsiaalne ja määratlev kultuuriline ja avatud semiootiline. See oleks liigselt lihtsustatud, eraldav ja determineeriv lähenemine, mis oleks vastupidine dünaamilisele semiootilisele käsitlusele, mida siin püütakse arendada. Kõik need tasandid on alati ja korruga kõigis olekutes ning käikudes. Neid ei saa kunagi lõpuni eraldada või staatilisse selgesse hierarhiasse panna.

Kõik need olekud on tervikuna toimivale olendile võrdselt olulised ja vajalikud. Kõik nad toetavad ja võimaldavad üksteist. Samuti võivad kõik saada dominantseks ja jätta teised olekud liigselt unarusse, millel on alati mingid tagajärjed suhtele iseenda ja ümbritsevaga. Isegi kui mõnda tasandit eitatakse, siis on nad igal juhul olemas ja toimivad alati ka teadvustamata kujul.

Iga olek ja käik on oma ajalooga, mis sisaldab varasemaid kogemusi, mis on loonud reeglistiku ja harjumuste ning strateegiate valikud. Igal inimesel määrab oma reeglistik oleku/käigu aktiveerumiseks vajalikud märgid ja neile reageerimise viisid. Nii on olekud/käigud semioos ise ja semioosi tulemus. Kuigi vastamine toimub siin-ja-praegu olukorras, siis seda mõjutavad alati ka osaleja teised ajad, kohad ja suhted, mis võivad olla nii tegelikud kui ettekujutatud.

Semiootiline vaade endale, teisele ja suhteolukorrale aitab teadvustada iseenda ja teis(t)e märgilisust ning seega ka paljust olemust. Selle eesmärk ei ole kaotada selgeid pidepunkte, millega justkui kaoks kord ja kontrolli tunne. Pigem julgen väita, et see vabastaks inimese kui elusolendi semiootilise energia või tõlgendusvõime, mis avardaks tajuma märke jõustavat

„semiootilist jõudu“ või neis olevat semiootilist ressursi (Wiley 1994: 34). Hoffmeyer nimetab seda semiootiliseks vabaduseks, mille ta on defineerinud tähenduse sügavuseks, mida isend on suuteline kommunikeerima, kuid hiljem rõhutas, et selle võime kese on tõlgendamine, mis on küll tihedalt kommunikatsiooniga seotud (Hoffmeyer 2008: 275: 2012)

Kuna elu on dünaamiline ja isedus vaatamata fikseerimise püüdlustele siiski eksisteerib märgilises paljususes, siis vajab see näiline struktuurne stabiilsus ülalpidamiseks omakorda energiat ja pingutust. Inimeste maailmas kasutatakse selleks keelelisi abivahendeid ja nimetamisi, et õigustada ja valideerida tehtud valikuid ning nende õigsust, loomulikkust ja normatiivsust ehk kokkuvõtlikult hinnangulist normaalsust, mis tundub objektiivse faktina, kuigi on ikkagi semiootiliselt konstrueeritud. Üks viis tõestuse tugevdamiseks on laiendada see valik kõigile omasugustele ehk gruppidele, kuhu tajutakse end kuuluvat ja kellega end samastatakse. Sellised stabiilset olekut valideerivad ja alal hoida püüdvad laused on näiteks „Inimene tahab ikka lihtsamalt hakkama saada“, „Õige eestlane ju ei saa minna metsa ilma sealt midagi korjamata“ või „Vana mees ei tohi end muuta“. Kuna see kõik on kultuuris harjumuslik ja ajalooliselt korratud, siis on neid lihtne taandadagi loomulikule inimese olemusele. Kultuurilise püsivuse seisukohast tundubki see olevat mõistlik valik. Kui aga analüüsida nende kultuuriliselt ja keeleliselt ülalpeetavate enese, elu ja maailma arusaamade mõju ning tagajärgi laiemalt, näiteks fikseerituse ja suletuse tagajärjel kasvavad hirmud, ärevusfoon, ebakindlus, suhtlusraskused, tervise probleemid, võõra kartus või vaesestuvad kompetentsid, siis võiks isegi väita, et need „kultuuriliselt loomulikud“ mõistlikeks ja ratsionaalseteks peetavate valikute hind on justkui loobumine elusolendile omasest semiootilisest võimest. See omakorda võib inspireerida isegi küsimuse, et „kas see inimene on ikka üldse elus või ainult tundub elus olevana?“. Kas ta toimib ka biosemiootilises vaates agentse elusolendina või ainult väliselt määratletud kultuuriobjektina, kes on loobunud endale omasest mõjusast agentsusest? Kui veel lähtuda eeldusest, et elu tahab end elus hoida, siis kuidas seletada inimeste valmisolekut neisse justkui elu ohustavatesse või isegi elu vastastesse suletud olekutesse ja identiteetidesse või tüpoloogiatesse kinni jäämist ning neisse järjekindlat semiootilist investeerimist. See teema vääriks eraldi käsitlemist.

3.3. Mudelite ja vaatenurga kasutatavus

Käesolevas töös kirjeldati osalejat ja tema osalemisdünaamikat eesmärgiga tunda paremini omailmalist agentset osalejat ja näidata, kuidas kogu osalemine tuleneb tema pidevast suhestumisest keskkonnaga ning sisemisest tõlgendamisest ja järeldamisest. Seda võiks käsitleda ka õppimisena, mille järgi saaks öelda, et mitteõppimine on võimatu. Iga kogemus muudab, täiendab või kinnistab tähendusi ja kirjeldusi ehk toimub mingi nihe, millel on mõju julgusele, enesekindlusele, enesemääratlusele, oskuste ja võimete avaldumisele.

Siin esitatud osalemisdünaamika mudeli kõige olulisem aspekt ongi, et see toimub tegelikult omanäolises ja omailmalises agentses semiootilises olendis, kelle sisemist dünaamikat need olekud kõigest püüavad aimata. Tulenevalt omailma teooriast, ei ole täielik ligipääs teise omailmale kunagi võimalik. Küll saame me näha muutuseid tema olekus ja tegevustes, mis annab aimu millegi toimumisest. Inimese kui tervikliku tegutseja rõhutamine ja mudeli keskmesse jätmine on oluline ka selleks, et isegi sõltuvuste või dominantsetesse olekutesse takerdumise puhul jääb tegutsejaks ikka inimene ise. Vaatamata harjumuste automaatsusele, on need ikkagi inimese oma tegevused, mis samuti kunagi olid kõigest valikud, mida tehti esimest korda. Selline vaatenurk jätab semiootilise jõu ja seega väljapääsu alati inimesele alles. Väljapääs kaob ja lootusetuse tunne tekib, kui on arusaam, et inimest juhib lõpuni see väline element või mingi identiteet, mis muutub selles vaates justkui dominantseks väliseks, mille vastu ei saa ega tohigi saada.

Siin tutvustatud lähenemine ei tähenda iga osaleja süvitsi tundmist, mis võiks tunduda ajamahuka ja teemast kõrvale kaldumisena. Selline arvamine muudaks siin käsitletud lähenemise konkreetse aine õpetamise või tööde teostamise kontekstis ebamõistlikuks. Kuid inimese täieliku eiramise, objektistamise või kitsalt määratlemise tagajärjeks on alati probleemid nende samade inimestega, kes vaatamata määratlemispüüdlustele jäävad ikkagi kehastunud agentseteks organismideks, kes reageerivad, teevad valikuid ja lahendavad olukordi. Nii ei pandagi tähele, et inimene ei ole enam (ammu) osalemisvõimeline või on ruumist lahkunud (vaimselt ja/või füüsiliselt). Probleemi hakatakse lahendama alles siis, kui osalemisest välja langemine on kestnud piisavalt kaua ja põhjustab juba teistele märgatavat

mõju. Varasem märkamine ja reageerimine oleksid võinud kogu probleemi täielikult ennetada. Seda aitakski teha mõistmine, et iga osaleja ja osalemine on pidev mitmekihiline ja omailmaline dünaamiline suhteptsess, kus tekivad kommunikatsiooni- ja tõlgendusvead, mis vajavad omakorda märkamist ja täpsustamist, et teineteise mõistmine ja osalemises püsimine ning seeläbi soovitud tulemuste saavutamine saaksid üldse võimalikuks saada.

Kokkuvõtlikult võiks öelda, et juhtimise, õpetamise, osalema õppimise ja enesejuhtimise üks keskne teema peakski olema osalemisdünaamika teadvustamine ja juhtimine. Ehk kuidas hoida kaitse olek rahun; kuidas kinnitada ja toetada osalemise ja kuulumise tunnet; kuidas rikastada oma identiteete ja hoida neid plastilisena ning kuidas toetada enda eneseväljendamise oskust ja julgust. Kõike selleks, et avatud ja loovana osalemise olekul oleks võimalik toimida ja pidevalt täieneda ning see saaks hoida inimesed elumängus osalevatena.

Edasistes uurimustes oleks kasulik siin arendatud lähenemist rakendada konkreetsemalt näiteks juhtimis- ja õpetamispraktika vaatenurgast.

Kokkuvõte

Inimene on sotsiaalne olend, kes tegutseb paljudes rollides, ülesannetes ja kontekstides ning need toimuvad alati mingil kujul suhteolukordades. Antud uurimistöö kontekstis käsitletakse inimese elu, kui pidevat ja kirevat kogemiste jada, semiootilise ehk märgipõhise tähendustatud nähtusena. Semiootiline vaatenurk muudab kogemused staatilistest ja mõõdetavatest faktilistest juhtumitest, dünaamilisteks suhtepõhisteks tõlgendatud olukordadeks, mille keskmes on suhe kellegi või millegi vahel. Tõlgendatud olukord eeldab omakorda aktiivset tõlgendajat ja tähenduste loojat. Kui inimene panna tõlgendaja ja tähenduste looja rolli, siis muutub ta passiivsest kogejast või pealtvaatajast olukorra aktiivseks osapooleks ja selle kaasautoriks. Nii ei ole ka tõlgendus enam lihtsalt huvitav või keeruline fakt, vaid sellest hakkab sõltuma kogu olukorras toimuv. Iga inimese reaktsioon ja käitumine muutub sellisel kujul sotsiaalselt asetatud vastuseks millelegi, mida tajutakse.

Kui ühiskondlikke probleeme, näiteks õpilaste passiivsus, süsteemidest välja langemine või halvav ärevus suhtlusolukordades vms., näha suhteolukordades osalevate inimeste vastustena ja viisidena mingeid pingelisi olukordi enda jaoks lahendada, siis oleks võimalik neid olukordi mõtestada teisiti ja otsida probleemi alget või lahendust suhteolukordadest endist.

Kuidas aga uurida suhteolukordades toimuvat ja neis tegutsevat tõlgendavat inimest, kelle jaoks ümbritseva keskkonna tajumine ja sellega suhestumine lähtub alati tema isiklikust ja varjatud maailmast? Kas üldse on võimalik luua mingit struktuurset arusaamist nii dünaamilistest ja komplekssetest protsessidest, ilma seda dünaamilisust ja kompleksust ohverdamata?

Käesoleva uurimistöö vajadus tuleneski soovist edendada inimese kui terviku, tema tegevuste ja suhteolukordade uurimist ning käsitlemist viisil, kus keskmesse jääb tõlgendav, varjatud omalimaga aktiivselt suhestuv ja osalev inimene. Sellega soovitakse anda oma panus teadmisesse ja lähenemistesse, kuidas toetada ja võimaldada inimeste avatud, jätkusuutlikku, aktiivset ning õppivat elus osalemist.

Uurimistöö lähtekohaks oli küsimus - Kuidas mõista suhteolukorras osaleva inimese varjatud maailma ja sellega arvestada, olukorras, kus sellele puudub vahetu ligipääs, kuid see mõjutab kõike olukorras toimuvat?

Ja sellele vastamiseks seati kolm eesmärki:

- Tõsta esile ja teadvustada puuduva inimese probleemi.
- Mudeldada osalevat, dünaamilist ja kompleksset inimest.
- Mudeldada osaleva inimese varjatud osalemisdünaamikat.

Töös tõstatati nõ puuduva ja tükeldatud inimese fenomeni teema inimese ja tema tegevuste uurimist puudutavates valdkondades, mis inimtegevuses tegelevad funktsioonide või vaid mingite osadega inimesest. Sellistest mudelitest lähtumine võib olla tegelikes suhteolukordades asetleidvate arusaamatuste ja probleemide üks allikas või selle osa.

Suhteolukorras osaleva inimese mudeli loomiseks ühendati tervikuks neli semiootilist kontseptsiooni, mis eraldi kirjeldavad olulist ja mõjusat osa inimese sisemisest maailmast. Autor leidis, et neid ühendades ja omavahelistesse seostesse pannes esindavad nad inimese dünaamilist ja kompleksset suhtepõhist ning semiootilist olemust veelgi paremini ja eraldiseisvalt .

Suhteolukorras toimiva dünaamiliselt struktureeritud inimese neli osa:

- Kehastunud organism – Minu keha
- Eristuv ja piiritletud isedus – Mina ise
- Paljud identiteedid – Mina olen
- Isiklik maailm – Minu ruum

Need osad moodustavad välise keskkonnaga suhestuva inimese sisemise dünaamilise struktuuri, kus igal elemendil on eraldiseisev funktsioon ja samas on nad omavahel tihedates toetavates ja sõltuvates seostes. Kuigi need elemendid ei ole enamasti väliselt vaadeldavad,

selgelt kirjeldatavad ega mõõdetavad, siis tõestuse nende olulisuse ja olemasolu kohta leiab keelest ehk sellest, kuidas inimesed oma Mina-elemente väljendavad. Eriti olukordades, kus tajutakse mingite piiride ületamist ja on vaja enda eest seista. Selline enese esindamine on ka märk osalemisdünaamikast ehk sellest, kuidas inimese sisemine maailm kogeb, suhestub ja tähendustab ümbritsevas keskkonnas toimuvat ning kuidas sellele vastab. See vastuse valik omakorda kutsub esile järgmised juhtumid ja kogemused, millele tähendust hakata andma.

Uurimistöö tulemusena loodud osalemisdünaamika mudel koosneb neljast tasemest, millest igäühe eesmärk on korraldada ja korrastada suhestuva inimese kogemusi ja neis võimalikult õnnestunult navigeerida. Tasemeid nimetatakse osaleisolekuteks ja osalemiskäikudeks, kuna need sõnad aitavad kõige paremini esindada elemendi kasutamiskiisi.

Osaleisolekud ja -käigud

- Kaitsev olek ja käik - aitab reageerida ja lahendada ohtlikuna tajutavaid olukordi;
- Hoidev olek ja käik - aitab hoolitseda kuuluvustunde ja suhete püsivuse eest;
- Määratlev olek ja käik – aitab identiteete luues samastumise abil end piiritleda;
- Avatud olek ja käik – aitab olla ümbritsevaga avardavates ja loovates suhetes.

Käesoleva uurimistöö uurimisobjekt oli inimene, kes asub oma isikliku ja varjatud maailma keskmes ning tajub, suhestub ja tähendustab kogetavat just sellest unikaalsest vaatepunktist lähtuvalt. Võiks lausa öelda, et ta loob sealt (oma) reaalsust. Seda teeb iga suhteolukorras osalev inimene. Igäüks lähtuvalt oma maailmast. Sellisel moel suhteolukordi vaadates, muutuvad kõik seal osalevad inimesed võrdseteks tähenduste loojateks ja olukordadele vastajateks ning keskseks elemendiks muutub suhe kui selline ja suhete paljusus. Suhtepõhisus muudab olukorra koheselt dünaamiliseks, kus märkide abil toimub pidev tähenduste loomine ja kogetavale vastamine. Nii on iga reaktsioon ja käitumine vastus suhteolukorras toimuvale või pigem tajule ja kogemusele seal toimuvast. Sellises vaates ei ole enam tegemist staatiliselt hierarhiliste puhtalt funktsionaalsete olukordadega, kus mõju avaldamine saaks toimuda ainult ühepoolset. Suhteolukorra osapoolteks saavad sisemiselt dünaamiliselt ja komplekselt struktureeritud semiootilised olendid, kes teostavad olukorras

küll erinevaid ülesandeid, kuid kes on alati korraga nii aktiivsed tõlgendajad kui tähendusi ja tegevusvalikuid mõjutavad tõlgendatavad.

Mõlemad uurimuse tulemusena loodud mudelid kajastavad nii osaleva inimese kui tema osalemisdünaamika dünaamilist hierarhilisust. Neid saab kasutada suhteolukordades toimuva mõistmiseks eraldi, kuid nad sobivad ka kokku ja annavad nii rohkem võimalusi inimeste käitumise mõtestamiseks ja loodetavasti osavõtlikuks ning avatuks ja toetavaks mõistmiseks. See omakorda saab kaasa aidata probleemsete suhteolukordade uutmoodi käsitlemisele, kus inimesi enam ei „tüübistata“ või selgitata nende käitumist lihtsustatud või vastupidiselt ülikeeruliste põhjustega, vaid õpitakse uudishimulikult küsima – mis juhtus ja mida ta tajus, et ta sellisel kujul reageeris? Nii võivad varasemalt keerulisteks institutsionaalseteks, süsteemseteks, ühiskondlikeks või vahel ka meditsiinilisteks probleemideks nimetatud olukorrad osutada hoopis tõlkevigadeks, tajutud ohuks, hülgamishirmuks või võitluseks enesemääramisõiguse eest. Need probleemid on samuti keerulised ja suurte tagajärgedega, kuid nii nagu nad suhteolukorras tekkisid, siis samas kohas on võimalik neid ka uute tähenduste loomise abil lahendada.

Sellisel kujul inimese muutmine suhteolukordade aktiivseteks osapoolteks on võimestava ja loodetavasti ka vastutustunnet toetava efektiga. See aitab igal inimesel tajuda ja teadvustada oma tihedat seotust ümbritseva keskkonnaga, aga ka oma alatist valiku- ja otsustamisvabadust, mis tähendab omakorda mõjujõudu nii enda, teiste kui kogu ümbritseva suhtes. Nagu tõi välja Jaan Valsiner, siis sotsiaalselt süütuid inimesi pole olemas (Valsiner 2017: 295). Igaüks on mõjuvõimas ja kogu meie tegevus, nii mõtted, sõnad kui teod, on selle väljendus. Need teod ei ole kunagi sünnipärased ega asetse vaakumis. Nad on õpitud ja harjutatud tööriistad ning alati valitud vastused millelegi. Vahel aktuaalses suhteolukorras toimuvale ja vahel harjumuspärased reaktsioonid ettekujutatud olukordadele.

Kirjandus

Bakker, Johannes 2011. The 'semiotic self': From Peirce and Mead to Wiley and Singer. *The American Sociologist* 42(2): 187–206.

Berger, L. Peter; Luckmann, Thomas 1966 [1991]. *The Social Construction of Reality*. Penguin Books.

Colapietro, Vincent; Nöth, Winfred 2020. What is the semiotic self? *TECCOGS – Revisita Digital de Tecnologias Cognitivas* 22: 179–195.

Deacon, Terrence W. 2011. *Incomplete Nature: How Mind Emerged from Matter*. New York: W. W. Norton & Company.

Emmeche, Claus; Kull, Kalevi; Stjernfelt, Frederik 2002. *Reading Hoffmeyer, Rethinking Biology*. (Tartu Semiotics Library 3.) Tartu: University of Tartu Press.

Hendlin, Yogi H. 2016. Multiplicity and welt. *Sign Systems Studies* 44(1/2): 94–110.

Hendlin, Yogi H. 2020. The Human Turn in Biosemiotics. In: Lacková, Ludmila; Rodríguez H., Claudio J.; Kull, Kalevi (eds.), *Gatherings in Biosemiotics XX*. (Tartu Semiotics Library 20.) Tartu: University of Tartu Press, 50–71.

Hoffmeyer, Jesper 1996. *Signs of Meaning in the Universe*. Bloomington: Indiana University Press.

Hoffmeyer, Jesper 2008. *Biosemiootika. Uurimus elu märkidest ja märkide elust*. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Hoffmeyer, Jesper 2012. The natural history of intentionality: A biosemiotic approach. In: Schilhab, Theresa; Stjernfelt, Frederik; Deacon, Terrence (eds.), *The Symbolic Species Evolved*. (Biosemiotics 6.). Berlin: Springer, 97–116.

Kull, Kalevi 2007. Life is many, and sign is essentially plural: On the methodology of biosemiotics. *Biosemiotics in Transdisciplinary Contexts: Proceedings of the Gathering in Biosemiotics 6, Salzburg 2006*. Umweb Publishing.

Kull, Kalevi 2011. Biosemiootika. Rmt.: Tamm, Marek (toim.), *Humanitaarteaduste metodoloogia: Uusi väljavaateid*. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 153–169.

Magnus, Riin; Kull, Kalevi 2012. Roots of culture in the umwelt. In: Valsiner, Jaan (ed.), *The Oxford Handbook of Culture and Psychology*. Oxford: Oxford University Press, 649–661.

- Markoš, Anton; Švorcová, Jana 2020. Cutting down the Porphyrian tree: Objective reality as created by the innerness of living beings. In: Lacková, Ludmila; Rodríguez H., Claudio J.; Kull, Kalevi (eds.), *Gatherings in Biosemiotics XX*. (Tartu Semiotics Library 20.) Tartu: University of Tartu Press, 24–36.
- Maturana, Humberto R.; Varela, Francisco J. 2021. *Autopoiesis ja tunnetus. Elusolendite eneseteostus*. Tallinn: Postimehe Kirjastus.
- Mey, Günter; Mruck, Katja 2017. A traveller in psychology. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- Miyamoto Gomez, Oscar Salvador 2024. Questions concerning certain faculties claimed for semiotic selves. In: Kõvamees, Erik; Miyamoto, Oscar; Randviir, Anti (eds.), *Concepts for Semiotics II*. (Tartu Semiotics Library 24.) Tartu: University of Tartu Press, 81–98.
- Parsons, Talcott; Shils, Edward A. 1951. *Toward a General Theory of Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pattee Howard; Kull, Kalevi 2020. Two letters on Bertalanffy, Rosen, and interpreting agent. In: Lacková, Ludmila; Rodríguez H., Claudio J.; Kull, Kalevi (eds.), *Gatherings in Biosemiotics XX*. (Tartu Semiotics Library 20.) Tartu: University of Tartu Press, 135–139.
- Petrilli, Susan 2013. *The Self as a Sign, the World, and the Other: Living Semiotics*. London: Routledge.
- Puumeister, Ott 2024. Gilles Deleuze ja Felix Guattari. Rmet.: Rmt.: Kull, Kalevi; Laanisto, Lauri; Ots, Sigrid (toim.), *Bioloogilise mõtte areng: Schola biotheoretica L*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 105–117.
- Rodríguez Higuera, Claudio J. 2020. Minding nature and semiotic growth: A conversation with Jesper Hoffmeyer. In: Lacková, Ludmila; Rodríguez H., Claudio J.; Kull, Kalevi (eds.), *Gatherings in Biosemiotics XX*. (Tartu Semiotics Library 20.) Tartu: University of Tartu Press, 127–134.
- Ruesch, Juergen 1972. *Semiotic Approaches to Human Relations*. Paris: Mouton.
- Sebeok, Thomas A. 1979. The semiotic self. In: Sebeok, Thomas A., *The Sign & Its Masters*, Texas: The University of Texas.
- Sebeok, Thomas A. 1989. The notion 'semiotic self' revisited. In: *Semiotics 1988*. The University Press of America.
- Stables, Andrew 2012. *Be(com)ing Human: Semiosis and the Myth of Reason*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Stables, Andrew 2018a. The limits of learning. In: Stables, Andrew *et al.* (eds.), *Semiotic Theory of Learning: New Perspectives in the Philosophy of Education*. London: Routledge.

- Stables, Andrew 2018b. The semiotic encounter. In: Stables, Andrew *et al.* (eds.), *Semiotic Theory of Learning: New Perspectives in the Philosophy of Education*. London: Routledge.
- Stables, Andrew 2018c. Semiosis, education and society. Affecting encounters. In: Stables, Andrew *et al.* (eds.), *Semiotic Theory of Learning: New Perspectives in the Philosophy of Education*. London: Routledge.
- Suryna, Katsiaryna 2014. *Biosemiotic Approaches to the Self*. (MA thesis) Tartu: University of Tartu.
- Tateo, Luca 2018. Affective semiosis and affective logic. *New Ideas in Psychology* 48: 1–11.
- Tateo, Luca; Marsico, Giuseppina 2021. Signs as borders and borders as signs. *Theory & Psychology* 31(2): 1–21.
- Tønnessen, Morten 2009. Where I end and you begin. The threshold of the self and the intrinsic value of the phenomenal world. *Communication: Understanding/Misunderstanding; proceedings of the 9th congress of the IASS/AIS – Helsinki/Imatra, 11/17 June, 2007 (= Acta Semiotica Fennica XXXIV); volume III*, 1798–1803.
- Tønnessen, Morten 2010. Steps to a semiotics of being. *Biosemiotics* 3: 375–392.
- Uexküll von, Jakob 1913 [2012] Loomailm või loomahing. Rmt.: Uexküll, Jakob von, *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa, 243–261.
- 1921 [2012] Vaatleja. Rmt.: Uexküll, Jakob von, *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa, 238–242.
- 1931 [2012] Subjekti roll bioloogias. Rmt.: Uexküll, Jakob von, *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa, 262–276.
- 1934 [2012] Rännud loomade ja inimeste omailmades. Rmt.: Uexküll, Jakob von, *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa, 79–157.
- 1936 [2012] Enda omailm. Rmt.: Uexküll, Jakob von, *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa, 9–23.
- 1937 [2012] Uus omailmaõpetus. Rmt.: Uexküll, Jakob von, *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa, 180–195.
- 1940 [2012] Tähendusõpetus. Rmt.: Uexküll, Jakob von, *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa, 317–378.

- Valsiner, Jaan 2003 [2017]. The world according to psychology: Numbers and knowledge. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2004 [2017]. Functional culture – the central theme for theoretical constructs in human psychology. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2005 [2017]. Embracing Semiotics: psychology as it could be...maybe?. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2006a [2017]. From double stars to dialogical self: constructing new theoretical explanatory systems. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2006b [2017]. The overwhelming world: functions of pleromatization in creating diversity in cultural and natural constructions. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2007 [2017]. Locating the self... looking for the impossible? In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2008 [2017]. Constraining one's self within the fluid social worlds. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2010 [2017]. Climbing the sacred mountain of knowledge: psychology at its eternal crossroads. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2011a [2017]. Assessment and its Discontents: a view from cultural psychology. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.
- 2011b [2017]. Semiosis and activity: towards theoretical synthesis. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.

— 2013 [2017]. Megacomplexes of Culture Lead to the Need to Develop Transformational Methodology. In: Valsiner, Jaan, *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. Tallinn: TLU Press.

— 2024. *Dynamic Semiosis*. Cham: Springer.

Valsiner, Jaan; Branco, Angela 2009 [2017]. Values as signs: the role of field theory in semiotic understanding of feelings. *Between self and societies. Creating psychology in a new key*. Tallinn: TLU Press.

Valsiner, Jaan; Pizzaroso, Noemi 2009 [2017]. Why developmental psychology is not developmental: moving towards abductive methodology. *Between self and societies. Creating psychology in a new key*. Tallinn: TLU Press.

Wiley, Norbert 1994. *The Semiotic Self*. Cambridge: Polity Press.

Summary

Relating Dynamics of a Person in Relational Situations

Human life is a continuous flow of experiences that need to be navigated. In the context of the current study these experiences are considered relational situations that are populated by relating persons, who use signs to interpret, give meaning and respond to their experiences. Those persons are dynamic and complex semiotic beings who relate with their environment from the viewpoint of their unique and hidden Umwelt. Thus creating their individual version of reality that becomes the bases of perceiving and sign recognition, meaning and choice making, and eventually responding. Those responses become signs to interpret for the other. Thus is created and maintained the continuous relating that have impact and consequences for all people involved and the environment.

This research poses the following research question - how to understand and take into account the hidden, impactful and inaccessible Umwelt of a person acting in relational situations?

The research aims to

- highlight and raise awareness of the issue of the missing, partial or functional human in various research fields.
- model the dynamic and complex internal structure of the relating person.
- model the hidden dynamics of relating.

The theoretical framework of the research is formed by the theory of dynamic and complex relating person; the model of relations of sign elements; the theory of semiotic self and biosemiotic approaches to the ways organisms relate with their environments.

As a result of the research, two new models were created.

The model of the inner structure of the relating person combined and linked four pre-existing semiotic concepts: embodied organism, distinctive self, multitude of identities and Umwelt.

The model of the dynamics of relating consists of four dynamic levels - Protective, Holding, Determining and Open. Each of them aims to organize the experiences of the person. The levels are called both states and gears to represent the different ways that the levels are used for. The models can be used separately to understand what happens in relating situations, but they also fit together and support each other.

The research hopes to highlight the importance, possibilities and tools of person-centered approaches to study and make sense of human related issues. Seeing all human behavior as choices and socially situated responses to something perceived and interpreted in relating situations, has the potential of changing the way problems are seen and give new sources of possible solutions.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Epp Adler**,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Suhteolukorras osaleva inimese osalusdünaamika

mille juhendajad on Kalevi Kull ja Siiri Tarrikas

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi Dspace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

14.01.2025